ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри_____
(підпис)
доктор філ. наук, доцент
Нерубасська Алла Олександрівна
(наукове звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)
«____»_____202___р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему: «Соціально-психологічні чинники самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці»

Виконала:
студентка групи ІН18-8-22-Б1Пс(4.0з)
(шифр групи)
Освітньої програми: «Психологія»
Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)
Чавдар Людмила Федорівна
(ПІБ студента)

_____
(підпис студента)
Керівник: доктор філософії з психології, доцент кафедри
Єрмакова Аліса Сергіївна

_____
(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Одеський інститут
Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень
Спеціальності: 053 «Психологія»
Освітньої програми: «Психологія»

«Затверджую»
Завідувач кафедри _____
(підпис)
док. філ. наук, доцент **Нерубасська А.О.**
(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)
«_____ » _____2026р.

Завдання
на кваліфікаційну роботу студента
Чавдар Людмили Федорівни
(прізвище, ім'я, по батькові)

1.Тема кваліфікаційної роботи: «Соціально-психологічні чинники самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці»
Керівник кваліфікаційної роботи: док. філософ. наук, доцент Нерубасська А.О.
(посада, науковий ступінь, вчене звання)
2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист: *Травень 2026р.*
3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (55 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок друкованого тексту, з яких основна частина займає 85 сторінок.
4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження: . Кваліфікаційна робота містить 7 таблиць

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	Листопад 2025	Листопад 2025	
2.	Написання вступу	Грудень 2025	Грудень 2025	
3.	Розділ 1. Креативність як особистісна риса підлітка та чинник соціально-психологічної адаптації	Грудень 2025	Грудень 2025	
4.	Розділ 2. Особливості організації та методи дослідження	Січень 2026	Січень 2026	
5.	Розділ 3. Емпіричне дослідження чинників самореалізації творчих здібностей підлітків	Березень 2026	Березень 2026	

1	2	3	4	5
6.	Висновки	Квітень 2026	Квітень 2026	
7.	Оформлення списку використаних джерел	Квітень 2026	Квітень 2026	
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	Квітень 2026	Квітень 2026	
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Травень 2026	Травень 2026	

АНОТАЦІЯ

Чавдар Л.Ф. «Соціально-психологічні чинники самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» – Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Одеса, 2026.

Актуальність теми. Особливої значущості проблема розвитку та самореалізації креативних здібностей набуває у підлітковому віці. Саме цей віковий період характеризується інтенсивним формуванням самосвідомості, розвитком рефлексії, становленням ціннісних орієнтацій і прагненням до самоствердження. Підлітки активно шукають можливості для самовираження, прагнуть реалізувати власні здібності та індивідуальні інтереси, що створює сприятливі передумови для розвитку творчого потенціалу.

Мета – виявити закономірності формування навчальної мотивації дітей старшого дошкільного віку через розвиток їх пізнавальної активності та розвиток індивідуальності дошкільників.

Методи. Теоретичний аналіз, узагальнення і систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться в наукових джерелах; методи збору емпіричних даних.

Ключові слова: особистість підлітка, креативні здібності, креативність, адаптивність, фрустрованість.

ANNOTATION

Chavdar L.F. “Socio-psychological factors of self-realization of creative abilities in adolescence” – Manuscript.

Qualification work for obtaining the educational and qualification level “bachelor” – Odessa Institute of PrJSC “Higher Education Institution “Interregional Academy of Personnel Management”. Odesa, 2026.

Relevance of the topic. The problem of development and self-realization of creative abilities acquires particular importance in adolescence. It is this age period that is characterized by the intensive formation of self-awareness, the development of reflection, the formation of value orientations and the desire for self-affirmation. Teenagers actively seek opportunities for self-expression, strive to realize their own abilities and individual interests, which creates favorable conditions for the development of creative potential.

The goal is to identify the patterns of formation of educational motivation of children of senior preschool age through the development of their cognitive activity and the development of the individuality of preschoolers.

The following research **methods** were used in the work: theoretical, psychodiagnostic.

Keywords: adolescent personality, creative abilities, creativity, adaptability, frustration.

ЗМІСТ

ВСТУП……....**5**

РОЗДІЛ 1. КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА РИСА ПІДЛІТКА ТА ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ……11

1.1. Творчі здібності та здатність до творчості ……....11

1.2. Креативність як чинник адаптації особистості ….....21

1.3. Особистісні риси та інтелектуальний розвиток креативних особистостей……..……31

1.4. Творчість як культурно-історичний та соціальний феномен……....39

Висновки до першого розділу……44

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ……45

2.1. Загальна методика емпіричного дослідження ……..…45

2.2. Організація діагностики індивідуально-психологічних рис особистості креативних підлітків…….…….51

2.3. Діагностичні інструменти дослідження креативних здібностей ……....58

2.4. Методики визначення характеристик соціально-психологічної адаптованості підлітків…….64

Висновки до другого розділу……....70

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ……..72

3.1. Кореляційний аналіз даних вибірки…….…72

3.2. Особливості діагностики соціально-психологічних рис особистості за допомогою тесту «Завершення малюнків»…….…78

3.3. Методичні рекомендації з розвитку креативних здібностей у підлітковому віці……...…85

Висновки до третього розділу…….……..87

ВИСНОВКИ…….…….88

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……89

ВСТУП

Актуальність теми.Проблема креативності та творчої самореалізації активно досліджується як у зарубіжній, так і в українській психології. Значний внесок у розроблення теоретичних основ дослідження креативності зробили зарубіжні вчені. Зокрема, у працях Дж. Гілфорда креативність розглядається як специфічна характеристика мислення, пов'язана передусім із дивергентним мисленням — здатністю генерувати різноманітні, оригінальні та нестандартні ідеї при розв'язанні проблемних ситуацій. Учений підкреслював, що творчість пов'язана з такими інтелектуальними характеристиками, як гнучкість мислення, швидкість продукування ідей, оригінальність та здатність до їх деталізації.

Подальший розвиток ідей Дж. Гілфорда знайшов відображення у працях Е. Торренса, який розробив одну з найвідоміших психодіагностичних методик дослідження креативності — Torrance Tests of Creative Thinking. У межах цієї концепції творчі здібності оцінюються за такими показниками, як продуктивність ідей (fluency), гнучкість мислення (flexibility), оригінальність (originality) та деталізація (elaboration), що дозволяє комплексно аналізувати рівень творчого мислення особистості.

Важливе місце у дослідженні проблеми творчої самореалізації посідає гуманістична психологія, зокрема теорія А. Маслоу. У його концепції творчість розглядається як природна властивість людини, тісно пов'язана з процесом самореалізації та саморозвитку особистості. Згідно з теорією ієрархії потреб, на найвищому рівні розвитку особистості перебуває потреба у самореалізації, яка передбачає повне розкриття індивідуального потенціалу, здібностей і талантів людини. Маслоу підкреслював, що творчість є невід'ємною характеристикою самореалізованої особистості та проявляється у здатності людини вільно і спонтанно виражати свої можливості у різних сферах діяльності.

Водночас дослідники підкреслюють, що творчість не є привілеєм лише обдарованих людей. На думку Дж. Гілфорда та А. Маслоу, креативний потенціал притаманний більшості людей і може розвиватися за наявності сприятливих соціальних і психологічних умов.

Значний внесок у розуміння розвитку творчих здібностей зробив і культурно-історичний підхід, представлений працями Л. С. Виготського. Учений підкреслював соціальну природу творчості та розглядав її як результат активної взаємодії особистості з соціальним середовищем. Відповідно до його поглядів, розвиток творчого мислення відбувається у процесі діяльності, спілкування та засвоєння культурного досвіду, а соціальне середовище виступає важливим фактором формування творчих здібностей дитини та підлітка.

Особливої значущості проблема розвитку та самореалізації креативних здібностей набуває у підлітковому віці. Саме цей віковий період характеризується інтенсивним формуванням самосвідомості, розвитком рефлексії, становленням ціннісних орієнтацій і прагненням до самоствердження. Підлітки активно шукають можливості для самовираження, прагнуть реалізувати власні здібності та індивідуальні інтереси, що створює сприятливі передумови для розвитку творчого потенціалу. У цей час значний вплив на прояв і розвиток креативності мають соціально-психологічні чинники, зокрема характер сімейного виховання, стиль педагогічної взаємодії, особливості міжособистісних відносин у групі однолітків, психологічний клімат у навчальному середовищі та можливості участі у творчих видах діяльності.

Таким чином, актуальність дослідження соціально-психологічних чинників самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці зумовлена кількома взаємопов’язаними обставинами: зростанням ролі творчого потенціалу особистості в умовах сучасного суспільства; значущістю підліткового віку як сенситивного періоду розвитку креативності; необхідністю виявлення соціально-психологічних умов, що сприяють або

перешкоджають творчій самореалізації підлітків;– потребою удосконалення психологічних та педагогічних програм розвитку творчих здібностей молоді.

Отже, дослідження соціально-психологічних чинників самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє глибше зрозуміти механізми формування творчого потенціалу особистості та розробити ефективні шляхи підтримки творчого розвитку підлітків у сучасному освітньому та соціальному середовищі.

Ось чому тема кваліфікаційної роботи **«Соціально-психологічні** актуальною.

Мета роботи – виявити особливості чинників розвитку креативних здібностей у підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати та узагальнити сучасні уявлення про креативність як особистісну рису.

2. Укласти методичний комплекс для вивчення креативності підлітків.

3. Встановити існування зв’язків між рівнем креативності підлітків та окремими складовими їхсоціально-психологічного статусу.

Об’єкт дослідження – психологічні особливості особистості підлітка.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці.

Методи дослідження:

1) теоретичний аналіз, узагальнення і систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів, що містяться в наукових джерелах;

2) методи збору емпіричних даних. У кваліфікаційній роботі використовувалися наступні психодіагностичні методики: субтест «Завершення малюнків» (Complete Figures), тесту креативності Е. П. Торренса, тест віддалених асоціацій RAT, С. Медника, Тест креативності Дж. Гілфорда

(субтести «Незвичайне використання» та «Складання фраз»), Шкала соціально-психологічної адаптованості (СПА) К. Роджерса -М. Даймонд

Практичне значення дослідження соціально-психологічних чинників самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці зумовлюється необхідністю створення ефективних умов для розвитку творчого потенціалу підлітків у сучасному освітньому та соціальному середовищі. Підлітковий вік є сенситивним періодом становлення особистісної автономії, формування системи цінностей, життєвих орієнтацій і способів самовираження. У цей період активно формується здатність до самореалізації, яка значною мірою залежить від соціально-психологічних умов розвитку особистості, характеру міжособистісних взаємин, підтримки значущих дорослих та особливостей освітнього середовища.

Отримані результати дослідження можуть бути використані у практиці діяльності психологів, педагогів, соціальних педагогів та інших фахівців освітньої сфери з метою оптимізації умов розвитку креативного потенціалу підлітків. Зокрема, визначення ключових соціально-психологічних чинників самореалізації креативних здібностей дає змогу розробити практичні рекомендації щодо формування сприятливого психологічного клімату в учнівських колективах, розвитку творчої активності школярів, підтримки їхньої ініціативності та самостійності.

Практична цінність дослідження полягає також у можливості використання його результатів для розроблення психолого-педагогічних програм розвитку креативності підлітків. Такі програми можуть включати тренінги творчого мислення, вправи з розвитку уяви, гнучкості мислення, оригінальності ідей, а також формування навичок ефективної комунікації та співпраці. У цьому контексті особливого значення набуває врахування соціального оточення підлітка — сім’ї, шкільного середовища, групи однолітків, які можуть як стимулювати, так і обмежувати прояв творчих здібностей.

Результати дослідження можуть бути використані під час організації психологічного супроводу підлітків у закладах освіти. Зокрема, вони сприятимуть удосконаленню діагностичної роботи практичних психологів щодо виявлення рівня розвитку креативних здібностей, особливостей мотивації творчої діяльності та соціально-психологічних умов їх реалізації. На основі отриманих даних можливе створення програм індивідуального та групового психологічного консультування, спрямованих на підтримку творчої самореалізації підлітків, підвищення їхньої впевненості у власних можливостях, розвиток внутрішньої мотивації та саморегуляції.

Крім того, практичні результати дослідження можуть бути використані у системі підготовки майбутніх педагогів і практичних психологів, зокрема під час викладання дисциплін з педагогічної та вікової психології, психології творчості, соціальної психології. Вони можуть слугувати теоретико-практичною основою для розроблення навчально-методичних матеріалів, тренінгових програм і курсів, спрямованих на формування компетентностей фахівців щодо підтримки творчого розвитку підлітків.

Важливим аспектом практичного значення дослідження є можливість використання його результатів для вдосконалення освітнього середовища закладів загальної середньої освіти. Створення атмосфери психологічної безпеки, підтримки творчої ініціативи, заохочення нестандартного мислення та самостійності сприяє формуванню у підлітків готовності до творчої діяльності та активної самореалізації.

Отже, результати дослідження соціально-психологічних чинників самореалізації креативних здібностей у підлітковому віці мають вагоме практичне значення для психологічної науки та освітньої практики. Вони сприяють розробленню ефективних психолого-педагогічних стратегій підтримки творчого розвитку підлітків, оптимізації їхньої соціальної взаємодії та створенню сприятливих умов для розкриття їхнього творчого потенціалу.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до

кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Список використаних джерел налічує 55 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок друкованого тексту, з яких основна частина займає 85 сторінок.

РОЗДІЛ 1
КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ОСОБИСТІСНА РИСА ПІДЛІТКА ТА ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ

1.1. Творчі здібності та здатність до творчості

Здібності розглядаються у психології як складне інтегративне утворення особистості, яке визначає її можливості успішно виконувати певні види діяльності. Одним із найбільш поширених у сучасній психологічній науці є підхід, запропонований Б. М. Тепловим, відповідно до якого здібності трактуються як індивідуально-психологічні характеристики, що відрізняють одну людину від іншої [цит. за 11]. При цьому під здібностями маються на увазі не всі індивідуальні особливості особистості, а лише ті, що безпосередньо пов’язані з результативністю виконання певної діяльності. Важливою ознакою цього поняття є також те, що здібності не можна ототожнювати із вже сформованими знаннями, навичками чи вміннями людини. Вони проявляються у здатності швидко та ефективно оволодівати діяльністю, а також у легкості засвоєння нових знань і формування необхідних умінь.

Розвиток здібностей ґрунтується на природних передумовах — вроджених задатках, які створюють потенційні можливості для їх подальшого формування. Подібні наукові позиції поділяють також С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк та К. К. Платонов. У межах класичної вітчизняної психологічної традиції поняття здібностей тісно пов’язується з діяльністю людини та розглядається саме через призму її здійснення. Найбільш чітко така позиція представлена у працях К. К. Платонова, який підкреслював, що здібностями слід вважати будь-які індивідуальні властивості особистості, які аналізуються у співвідношенні з певним видом діяльності та забезпечують її ефективність.

Проблема психологічної природи здібностей детально висвітлена у дослідженнях В. Д. Шадрикова, який розглядав їх як властивості функціональних систем організму, що забезпечують реалізацію окремих психічних функцій. Інший підхід запропонував А. Л. Готсдинер, який пов'язував здібності з формуванням стійких психофізіологічних функціональних систем. Такі системи виникають у процесі тривалої взаємодії зовнішніх впливів із внутрішніми природними характеристиками людини. У свою чергу, Н. І. Чупрікова пропонує розглядати здібності через призму репрезентативно-когнітивних структур, які виступають внутрішньою основою процесів переробки інформації, регуляції поведінки та організації діяльності [цит. за 22].

Разом із проблемою здібностей у психології активно досліджується і феномен творчості. Проте в науковій літературі не існує єдиного підходу до визначення цього поняття. У широкому філософському розумінні творчість охоплює всі процеси створення нового, які відбуваються на основі вже існуючого досвіду.

Подальший розвиток психологічного розуміння творчості представлений у працях В. О. Моляко, який підкреслював суб'єктивний аспект цього явища. На його думку, творчість полягає у відкритті нового для самого суб'єкта діяльності, навіть якщо це відкриття вже існує у загальному культурному досвіді. Інший підхід пропонує В. П. Кутішенко, який розглядає творчість як прояв психічної активності людини, пов'язаної з усвідомленням взаємодії системи «Я» та «не-Я». У процесі подолання суперечностей між цими системами людина здатна створювати оригінальні, нестандартні рішення та продукувати нові ідеї.

Отже, у психології здібності та творчість розглядаються як взаємопов'язані характеристики особистості, що забезпечують її здатність до ефективної діяльності, інноваційного мислення та створення нового досвіду.

Творчість у психологічній науці може інтерпретуватися у двох взаємопов'язаних аспектах: з одного боку, як складова певної діяльності, а з

іншого — як самостійний різновид активності людини. Водночас пояснити феномен творчих здібностей лише в межах діяльнісного підходу є недостатнім. Багато дослідників наголошували на принциповій відмінності між творчістю та звичайною цілеспрямованою діяльністю. Так, Я. О. Пономарьов підкреслював, що для будь-якої діяльності характерною є потенційна відповідність між поставленою метою та отриманим результатом. Натомість у творчому процесі часто спостерігається інша закономірність — розбіжність між первинним задумом і кінцевим результатом. У процесі виконання діяльності може виникати особлива творча активність, яка пов’язана з появою так званого «побічного продукту» діяльності, що в підсумку і становить творчий результат.

Психічні процеси та поведінка дорослої людини, як правило, мають адаптивну спрямованість і підпорядковуються прагненню досягти певної «внутрішньої мети», яка визначає характер її активності. У цьому контексті В. А. Петровський запропонував концепцію надситуативної активності для пояснення природи творчості [цит. за 31]. Творчість виявляється у здатності суб’єкта виходити за межі вимог конкретної ситуації, формулювати нові цілі, які перевищують початкові умови завдання. Завдяки цьому людина долає як зовнішні, так і внутрішні обмеження діяльності. Отже, творча активність розглядається як діяльність, що перевищує безпосередній стимул, характеризується самостійністю у виборі об’єкта мислення, здатністю виходити за межі заданих умов і трансформувати саму структуру завдання.

У працях В. О. Моляко та О. І. Кульчицької підкреслюється, що фундаментом творчого потенціалу особистості є особлива стратегічна організація свідомості. Саме вона забезпечує можливість структурувати зміст психічного досвіду, знаходити закономірності у різноманітному потоці інформації, а також проєктувати та створювати нові системи і смислові конструкції.

У сучасній психології спостерігаються різні підходи до ірозуміння творчості. Частина дослідників робить акцент на новизні та інноваційності

продукту творчої діяльності, тоді як інші зосереджують увагу на активності самого суб'єкта, розглядаючи творчість як спосіб самовираження і самореалізації особистості. Значна кількість наукових праць присвячена аналізу творчості як процесу, що включає певні етапи або стадії. Окремим напрямом досліджень є вивчення соціального та культурного середовища.

У сучасному науковому дискурсі все частіше використовується поняття креативності, яке значною мірою витіснило традиційний термін «творчі здібності». Водночас ці поняття не є повністю тотожними. Креативність доцільніше розглядати не як окрему здібність чи їхню сукупність, а як загальну здатність особистості до творчої діяльності, що проявляється у продукуванні нових ідей, оригінальних підходів та нестандартних рішень.

У дослідженнях психології творчості досить складно знайти однозначне визначення креативності, однак у науковій літературі описано багато характеристик, що дозволяють її окреслити. Найчастіше креативність пов'язують зі здатністю людини генерувати нові ідеї та досягати творчих результатів. Сам термін «креативність» тісно пов'язаний із поняттям оригінальності, яке відображає здатність створювати нестандартні, нетипові рішення. Частина дослідників вважає, що результати творчої діяльності повинні мати суспільну значущість, тоді як інші акцентують увагу передусім на самому процесі їх створення. У будь-якому випадку ці підходи передбачають існування різних рівнів творчих досягнень, оригінальності або корисності, що дозволяє порівнювати ступінь творчості різних людей, груп чи результатів діяльності [28].

Одним із перших учених, які звернулися до системного вивчення креативності, був Л. Терстоун. Він підкреслював важливість неінтелектуальних чинників у творчому процесі. Учений також наголошував на ролі індуктивного мислення і особливостей сприйняття. За його спостереженнями, творчі рішення нерідко виникають у стані психологічного розслаблення або відволікання уваги, а не під час напруженої концентрації на розв'язанні проблеми.

Теоретичні засади дослідження поняття креативності значною мірою були сформовані у працях Дж. Гілфорд, який зробив вагомий внесок у розроблення та популяризацію цієї концепції. Учений розглядав креативність як відносно самостійну психологічну характеристику особистості та наголошував на принциповій відмінності між конвергентним і дивергентним мисленням.

Якщо конвергентне мислення орієнтоване на пошук єдино правильного рішення, то дивергентне, навпаки, передбачає рух думки в різних напрямах та продукування багатьох можливих варіантів. Саме дивергентне мислення дослідник вважав основою творчості. До основних характеристик такого мислення він відносив швидкість породження ідей, що проявляється у легкості генерування символічних одиниць; гнучкість мислення, яка виражається у різноманітності можливих відповідей; а також оригінальність, що передбачає здатність переосмислювати семантичний матеріал і формувати нові, нестандартні ідеї.

Подальший розвиток ідей Дж. Гілфорда пов’язаний з дослідженнями Е.П. Торренса, який розглядав креативність як здатність людини чутливо реагувати на недоліки, суперечності та прогалини у знаннях. На думку дослідника, творчий процес включає кілька послідовних етапів: усвідомлення проблеми або нестачі інформації; формулювання проблеми й висунення можливих гіпотез; перевірку та коригування запропонованих припущень; а також представлення отриманих результатів. Учений підкреслював, що творчість є природним процесом, який виникає як реакція на внутрішню напругу, зумовлену ситуацією невизначеності чи незавершеності діяльності.

Значний внесок у узагальнення наукових уявлень про креативність зробили також Ф. Баррон та Д. Харрінгтон. На основі аналізу численних досліджень вони сформулювали кілька важливих положень щодо природи творчості.

По-перше, креативність розглядається як здатність особистості адаптивно реагувати на потребу у створенні нових підходів, ідей або

продуктів. Вона також дає змогу усвідомлювати новизну явищ навколишнього світу, причому цей процес може відбуватися як на свідомому, так і на несвідомому рівні.

По-друге, створення творчого результату значною мірою залежить від індивідуальних характеристик автора та сили його внутрішньої мотивації.

По-третє, важливими ознаками творчого процесу, особистості та продукту є оригінальність, доцільність, відповідність поставленому завданню та практична придатність. Крім того, результати творчості можуть відрізнятися за своїм характером.

Отже, у межах західної психологічної традиції поняття креативності використовується для опису процесу створення нового, який починається з усвідомлення прогалин у наявних знаннях, подальшого формулювання проблеми, пошуку шляхів її розв'язання, висування та перевірки гіпотез і завершується представленням отриманого результату.

У сучасній психологічній науці поступово відбувається відхід від трактування креативності виключно як складової інтелекту. Багато дослідників, зокрема Ф.Баррон, Е. П.Торренс, Дж. Гілфорд, С. Медник, А. Роттенберг та М. О. Холодна, надають перевагу особистісному підходу до її вивчення [цит. за 54]. У межах цього підходу увага приділяється характерологічним рисам, емоційним і мотиваційним особливостям, комунікативним якостям та іншим індивідуальним характеристикам творчих людей, що дозволяє сформувати узагальнений психологічний портрет обдарованої особистості. Подібні дослідження проводили також К. Тейлор, К. Кокс та Е. Роу.

Поряд із цим досить поширеним є синтетичний підхід до розуміння творчості, у межах якого вона розглядається як результат взаємодії інтелектуальних і особистісних чинників. Такої позиції дотримуються, зокрема, А. Танненбаум, Р Штернберг, С. Каплан, К. Хеллер, Н. С Лейтес.

Так, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна підкреслює, що креативність як особистісна характеристика ґрунтується на гармонійному поєднанні інтелектуальних

можливостей і творчого потенціалу [цит. за 5]. У свою чергу, у працях Д.Б. Богоявленської ключовим показником креативності виступає інтелектуальна активність [цит. за 5]. Така активність проявляється у прагненні людини продовжувати інтелектуальну діяльність навіть після досягнення необхідного результату. При цьому вирішальне значення у формуванні творчої поведінки мають мотиваційні чинники, система цінностей та індивідуально-психологічні особливості особистості.

Особистісний підхід до розуміння креативності найбільш послідовно представлений у працях О. Л. Яковлєвої [цит. за 23]. Дослідниця розглядає креативність передусім як характеристику особистості, проте не зводить її до сукупності окремих рис. На її думку, креативність слід трактувати як спосіб реалізації людиною власної індивідуальності. У такому підході акцент робиться не на результаті творчості у вигляді певного матеріального чи ідеального продукту, а на самому процесі самовираження особистості. Тому характеристики креативності мають переважно процесуальний характер. Зокрема, авторка зазначає, що креативність розкривається у процесі взаємодії типу «суб'єкт – суб'єкт», коли відбувається активний обмін смислами між людьми. Крім того, прояв творчості завжди певною мірою спрямований на іншу людину, тобто передбачає комунікативний аспект і орієнтацію на соціальне середовище.

Важливий внесок у розмежування понять творчості та креативності зробила Л. Б. Єрмолаєва-Томіна, яка окреслила низку принципових відмінностей між ними. Творчість слід розглядати як процес, який може проявлятися у різних видах діяльності, однак не обов'язково присутній у кожному з них. Творчі здібності людини нерідко реалізуються лише в окремій сфері діяльності, що відповідає її спеціальним нахилам, а сформовані творчі навички в межах певної діяльності не завжди переносяться на інші сфери. Натомість креативність виступає ширшою особистісною характеристикою і проявляється у різних видах діяльності, поведінці, спілкуванні та взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Інша відмінність полягає у природі формування цих феноменів. Творчість розглядається як здатність, що ґрунтується на природних задатках людини. Передумови творчого потенціалу притаманні кожному індивіду, проте їхній безпосередній прояв часто стримується необхідністю соціальної адаптації, яка вимагає використання стандартних моделей поведінки, усталених знань і навичок. Креативність же формується переважно під впливом соціального середовища — системи цінностей суспільства, вимог соціуму до особистості, організації інформаційного простору та спрямованості діяльності людини, починаючи з навчального процесу.

Крім того, творчий процес, зазвичай, пов'язаний із дією неусвідомлюваних і підсвідомих психічних механізмів і проходить кілька основних етапів. До них належать підготовча стадія, етап пошуку рішення та стадія реалізації отриманого результату. Кожна з цих фаз пов'язана з різними психічними процесами і має власний проміжний результат, причому здатність до їх успішного проходження може проявлятися у людей неоднаковою мірою. Креативність же виявляється у здатності ефективно здійснювати всі ці етапи: бачити і формулювати проблему, знаходити оригінальні способи її розв'язання та втілювати отримані ідеї у конкретному продукті.

Таким чином, креативність можна розглядати як інтегративну особистісну якість, що спирається на потенційні можливості людини та пов'язана з актуалізацією її прагнення до самовираження й унікальності. Водночас вона передбачає гармонійне поєднання індивідуальних прагнень із соціально значущими результатами діяльності, оскільки творчі досягнення особистості набувають суспільної цінності через їхнє втілення у продуктах творчості.

У сучасній психологічній науці можна виділити кілька основних напрямів дослідження творчої особистості. Зокрема, дослідники зосереджують увагу на чотирьох ключових аспектах: аналізі особистісних рис і мотиваційних чинників творчих людей; вивченні образу «Я» та його взаємозв'язку з проявами креативності; розгляді творчості у контексті

процесів самореалізації та самоактуалізації; а також дослідженні можливих зв'язків між творчими проявами та психопатологічними явищами. Така багатовимірність підходів свідчить про складність і багатогранність феномену креативності [14].

Важливим у психології творчості є також питання кількісного виміру творчих здібностей. У науковій і популярній літературі для характеристики високого рівня розвитку здібностей часто використовують поняття таланту і геніальності. Термін «талант» зазвичай означає значний рівень розвитку здібностей, який отримує суспільне визнання, іноді пов'язується з природженими передумовами розвитку людини. Натомість «геній» розглядається як найвищий рівень обдарованості, коли здібності людини настільки випереджають свій час, що спричиняють появу принципово нових ідей або відкриттів. Дослідники трактують талант як здатність особистості свідомо трансформувати навколишню дійсність, знаходячи оригінальні рішення навіть у звичайних ситуаціях [21]. Вони підкреслюють, що талант можна розглядати як прояв норми людських можливостей, тоді як відмінність між талантом і геніальністю має радше якісний, ніж кількісний характер і пов'язана з особливим способом сприйняття та осмислення світу. Геній, на їхню думку, відзначається здатністю гостро відчувати проблеми та знаходити прості й водночас новаторські способи їх розв'язання. Водночас чітких універсальних критеріїв визначення рівня розвитку творчих здібностей у науці досі не вироблено.

Найбільш розробленим поняттям, що використовується для кількісної характеристики здібностей, є обдарованість. Її розглядають як інтегративну властивість психіки, яка формується протягом життя людини та забезпечує можливість досягнення вищих результатів у певних видах діяльності порівняно з іншими людьми. У психології виділяють різні типи обдарованості, які відповідають як загальним, так і спеціальним здібностям і можуть проявлятися у практичній, пізнавальній, художньо-естетичній або комунікативній діяльності. При цьому творча обдарованість не розглядається

як окрема самостійна форма. Вона є універсальною характеристикою діяльності, що може проявлятися у різних сферах людської активності.

На думку В. О. Моляко, творча обдарованість характеризує не просто високий рівень виконання певної діяльності, а здатність до її якісного перетворення та подальшого розвитку.

Структура обдарованості включає кілька важливих компонентів: домінування внутрішньої мотивації, спрямованої на пізнання і самореалізацію; наявність дослідницької активності, що проявляється у прагненні ставити проблеми та знаходити способи їх розв'язання; здатність до створення оригінальних рішень; уміння прогнозувати результати діяльності; а також здатність формувати ідеальні еталони, які забезпечують високий рівень естетичних, моральних та інтелектуальних оцінок.

Іншим відомим підходом до розуміння обдарованості є концепція трьох кілець, запропонована Дж. Рензуллі. У цій моделі обдарованість розглядається як результат взаємодії трьох груп характеристик: високого рівня інтелектуальних здібностей, вираженої мотивації до виконання завдання (захопленості діяльністю) та високого рівня креативності. Саме перетин цих трьох складових за умови їх достатнього розвитку формує своєрідну структуру здібностей обдарованої особистості.

Важливий внесок у розуміння природи здібностей зробив також В. Дружинін, який пов'язував їх із загальними механізмами функціонування психіки. На його думку, психіку можна розглядати як систему переробки інформації, що включає три основні процеси: засвоєння знань, їх використання та трансформацію. Здатність до засвоєння знань проявляється у навчальності, здатність до їх застосування пов'язана з інтелектом, тоді як здатність до перетворення знань становить основу креативності. Саме з креативністю пов'язані такі психічні явища, як уява, фантазія та формування нових гіпотез. Кожній із цих здібностей відповідає специфічний тип мотивації: для креативності характерною є мотивація самоактуалізації та творча активність.

Отже, попри значну кількість наукових досліджень, у сучасній психології все ще не існує однозначного трактування таких понять, як творчість, творчі здібності, креативність чи обдарованість. Частково це пояснюється широким використанням цих термінів у повсякденному мовленні, що створює ілюзію їх загальнозрозумілості. Водночас багато наукових визначень мають надто загальний або абстрактний характер, що ускладнює їх точне використання та операціоналізацію у емпіричних психологічних дослідженнях.

1.2. Креативність як чинник адаптації особистості

Поняття адаптації у психології використовується для позначення процесу ефективної взаємодії людини з навколишнім середовищем. У широкому розумінні воно означає пристосування органів, організму, особистості або соціальної групи до змін умов існування. Адаптаційні процеси охоплюють різні рівні життєдіяльності людини — біологічний (соматичний), психологічний (особистісний) та соціальний (соціально-психологічний). Важливим регулятором цих процесів виступає психічне здоров’я, яке забезпечує гармонійне функціонування людини в системі взаємодії із середовищем. Аналізуючи значення адаптації для психології особистості, Г.О. Балл наголошував, що встановлення рівноваги між елементами реальних систем має універсальний характер. Такий принцип узгодженості властивий різним рівням організації матерії та проявляється у всіх формах її розвитку.

Психологічне розуміння адаптації значною мірою пов’язане з поняттям соціальної адаптації, яке означає пристосування людини до життя в суспільстві відповідно до його вимог, а також до власних потреб, мотивів та інтересів. Соціальна або соціально-психологічна адаптація розглядається як процес результативної взаємодії індивіда із соціальним оточенням. Вона тісно пов’язана з процесом соціалізації, у межах якого людина засвоює соціальні

норми, правила поведінки, установки та моделі взаємодії, що мають важливе адаптаційне значення.

У теорії когнітивного розвитку Жана Піаже адаптація трактується як єдність двох взаємопов'язаних і водночас протилежно спрямованих процесів — акомодації та асиміляції. Акомодація передбачає зміну діяльності організму або поведінкових дій суб'єкта відповідно до вимог і характеристик середовища. Натомість асиміляція пов'язана з перетворенням елементів середовища відповідно до внутрішніх структур організму або включенням їх у вже сформовані схеми поведінки. Обидва процеси взаємодіють між собою та взаємно зумовлюють один одного, забезпечуючи ефективне пристосування людини до умов існування [12].

Поряд із процесами адаптації у психології розглядається також явище дезадаптації. Воно означає порушення гармонійної взаємодії між людиною та середовищем, що призводить до ускладнення життєвих ситуацій і супроводжується виникненням внутрішньоособистісних або міжособистісних конфліктів. Дезадаптація може проявлятися не лише у взаєминах із соціальним оточенням, а й на внутрішньоособистісному рівні. У цьому випадку поведінка людини відображає незадоволеність собою, неприйняття власної особистості та відчуття внутрішньої дисгармонії. За спостереженнями П. Ганнушкіна, виражена схильність до дезадаптивної поведінки може свідчити про наявність певних психічних порушень [цит. за 41]. До поведінкових проявів, що перешкоджають повноцінній соціальній адаптації, відносять конфліктність, незадоволеність взаємодією з оточенням, опозиційність щодо соціальної реальності, а також соціально-психологічну ізоляцію.

Відповідно до інтеракціоністського підходу до адаптації, різні її форми зумовлюються як внутрішніми психічними характеристиками людини, так і впливом зовнішнього середовища. Рівень адаптованості особистості проявляється у двох основних типах реакцій на умови середовища. Перший тип полягає у здатності приймати соціальні вимоги та ефективно реагувати на очікування суспільства, що визначаються віком, статтю та соціальним

статусом людини. Другий тип передбачає гнучкість поведінки в нових або потенційно складних ситуаціях, а також уміння впливати на перебіг подій і спрямовувати їх у бажаному напрямі. У цьому контексті адаптація означає здатність людини ефективно використовувати наявні умови для реалізації власних цілей, цінностей і життєвих прагнень. Адаптивна поведінка характеризується вмінням приймати обґрунтовані рішення, проявляти ініціативу та усвідомлено планувати власне майбутнє.

Ознаки ефективної адаптованості можна розділити на два рівні:

а) у сфері «позаособистісної» соціально-економічної діяльності, де індивід здобуває знання, навички та практичні уміння;

б) у сфері міжособистісних відносин, де формуються емоційно насичені контакти з іншими людьми. У цьому випадку для успішної адаптації важливі чутливість до соціальних сигналів, розуміння мотивів поведінки інших і здатність точно реагувати на зміни у взаєминах.

Згідно з А. Олах, соціально-психологічну адаптованість можна визначити як стан взаємодії індивіда з групою, при якому особистість здатна продуктивно виконувати основну діяльність, задовольняти ключові соціальні потреби, відповідати очікуванням значущої для неї групи та одночасно відчувати самоствердження і вільно реалізовувати свої творчі здібності [53].

У сучасній психологічній практиці широко застосовується концепт «психологічного благополуччя», який характеризує якість життя особистості як багатофакторний конструкт, що включає культурні, соціальні, психологічні, фізичні, економічні та духовні аспекти. А. Ребер запропонував інтегровану модель психологічного благополуччя, що охоплює такі компоненти: позитивне ставлення до себе та власного минулого (самоприйняття); наявність значущих цілей і діяльності; здатність справлятися з повсякденними вимогами (компетентність); відчуття розвитку і самореалізації (особистісне зростання); підтримку взаємин, заснованих на довірі і турботі (позитивні стосунки з іншими); здатність діяти відповідно до власних переконань (автономність) [66]. В. М. Духневич підкреслює, що

психологічне благополуччя є складовою психічного здоров'я [29], і його прояви пов'язані з досягненням успіхів у професійній діяльності, гармонією в особистому житті та реалізацією власного потенціалу.

І. С. Ревасевич пропонує модель адаптації особистості, яка враховує взаємодію внутрішнього психодуховного світу та структурованого соціокультурного середовища. У цій моделі розвиток адаптивних можливостей визначається не лише зовнішніми чинниками, а й унікальністю внутрішніх метасфер — розуму, соціальності, креативності та духовності. Межу між зовнішньою адаптацією та внутрішньою саморегуляцією автор називає «актуальною лінією адаптації»: чим ширший цей діапазон, тим ефективніше особистість пристосовується до змін середовища і здатна самоадаптуватися.

Гуманістичні психологи наголошують на тісному зв'язку креативності та особистісного розвитку. Так, А. Маслоу зазначав, що поняття креативності та здорової, самоактуалізованої особистості тісно переплітаються і, можливо, виявляються єдиним феноменом [18]. Н. Роджерс підкреслював, що творчий процес трансформує індивіда, сприяючи його позитивній самооцінці та розвитку; придушення цього процесу може негативно впливати як на людину, так і на культуру в цілому [25]. Р. Ділтс відзначав, що креативність є постійним, природним процесом, який протягом історії був ключовим чинником адаптації та виживання людства [цит. за 29].

Вітчизняні психологи також підкреслюють важливість творчості для адаптації. В. О. Моляко розглядає творчу обдарованість як показник можливостей людини адаптуватися до життя, визначених як генетично, так і через досвід [12]. В. А. Роменець зазначає, що творчість перевершує звичайну адаптивну поведінку. При цьому адаптивна поведінка передбачає поступові зміни стану, а творчий акт — значний стрибок із довгостроковою орієнтацією у знаннях, моралі та інших сферах.

В. П. Кутішенко акцентує на постійному розвитку творчої особистості, вважаючи, що зріла особистість по суті не може не бути творчою. Він визначає

творчу особистість як цілісну духовну одиницю, яка завжди перебуває у процесі самовдосконалення і змін [37].

Оригінальне бачення творчості як способу освоєння і переживання часу особистістю пропонує П. П. Горностай. Він трактує творчість як засіб збагачення психологічного простору людини через створення уявних світів — таких уявних просторів, у яких минуле, теперішнє й майбутнє можуть поєднуватися, змінювати порядок і програватися у різноманітних варіантах [22]. Розширюючи межі власного буття, індивід отримує додаткові можливості для самореалізації, умовно «ставши тим», ким у реальному житті йому не судилося бути.

Через рольову децентрацію, тобто ідентифікацію себе з образом творчої уяви, компенсується обмеженість реального життєвого простору, що забезпечує терапевтичний ефект творчої діяльності. Здатність до такої децентрації є складовою життєвої компетентності людини, визначає її цілісність, загальну адаптивність і здатність долати життєві кризи. Творча особистість збагачена внутрішнім світом, який допомагає зберігати ідентичність навіть у разі руйнівних змін зовнішніх обставин [57].

Подібну ідею відображає Л. С. Виготський, який розглядав творчий акт як механізм розрядки нервової енергії та складний спосіб врівноважування організму і середовища у критичних ситуаціях [18].

Довготривалі дослідження життєвих шляхів креативних дітей, проведені Дж. Уотсон, Дж. Херджелі та іншими, виокремлюють дві ключові ознаки креативності: здатність самостійно формувати події власного життя та знаходити рішення там, де вони невидимі для інших. Учасники дослідження зазначали, що найважливішим у розвитку їхньої креативності було: проходження різних видів діяльності, застосування власних здібностей і усвідомлення, що креативність є потужним ресурсом у подоланні життєвих труднощів.

К. К. Григорян підкреслює значення творчості у подоланні конфліктів та кризових ситуацій. Він визначає творчість як соціально схвалений спосіб самоактуалізації, що приносить тривале задоволення без шкоди для себе [24].

Водночас наукові підходи до взаємозв'язку творчості й адаптації залишаються різноманітними. Існують позиції, які розглядають творчість і нормальну адаптацію як протилежні явища. Наприклад, девіантна адаптація охоплює стратегії, що задовольняють потреби особистості, але неприйнятні для групи: нонконформістська девіантна адаптація викликає конфлікти, а новаторська (творча) девіантна адаптація створює нові способи вирішення проблем. Часто творчість асоціюють із руйнівними процесами.

Е. Фромм аргументував, що деструктивність може виникати як відповідь на психічну потребу людини проникати в глибини соціального та природного світу, прагнення вирватися з обмежень і зберегти суб'єктність. Людина підтримує відчуття власної активності, досягає задоволення через матеріальне виробництво, інтелектуальну та художню діяльність, взаємини з людьми, ставлення до природи та ідей [цит. за 59]. Ця потреба діяти може проявлятися як у героїчних вчинках, так і в руйнівних, що обидва є реакціями на одну й ту ж екзистенційну потребу активності.

Патопсихологи розглядають творчість і антисоціальні, деструктивні дії як взаємопов'язані форми девіацій. Ця взаємозв'язок пояснюється спільністю мотивів і сутнісним змістом діяльності: у процесі створення нового та руйнування існуючого людина виходить за межі звичних моделей поведінки і не обмежується простим повторенням знайомих способів дій [9]. І деструктивна, і творча активність задовольняють потребу особистості у самореалізації.

В. М. Дружинін трактує взаємозв'язок творчості та діяльності через призму протилежних форм активності. Він виділяє дві основні форми взаємодії суб'єкта з об'єктом: при адаптивній діяльності суб'єкт пристосовується до середовища, асимілюючи його характеристики та змінюючи власні; перетворююча поведінка поділяється на конструктивну

творчу активність, яка створює нові умови, і деструктивну, що руйнує існуюче, не створюючи нового простору.

Творчість, як і руйнування, є амотивною, спонтанною і безкорисливою, відображаючи природну сутність людини. Водночас обидві форми мають соціокультурну складову: для того, щоб творити, необхідно засвоїти приклад діяльності інших і через особистісні пізнавальні зусилля оволодіти культурними нормами. За відсутності таких ресурсів людина може перейти від творчості до руйнівної поведінки [28].

Дослідження С. В. Максимова підтверджують поєднання неадаптивної та адаптивної активності у творчому процесі. Неадаптивна активність сприяє формуванню ідеї чи образу, а адаптивна — її реалізації. Якщо творчі цілі не втілюються в соціально прийнятному результаті, це може мати деструктивний вплив на особистість, і вона шукає способи реалізувати творчі імпульси в асоціальних сферах. У процесі онтогенезу баланс між цими формами змінюється: дошкільний вік характеризується відносною рівновагою, тоді як шкільний — їх розходженням. Переважання неадаптивних проявів (творча нереалізованість) може спричиняти дезадаптацію, особливо помітну у наркозалежних осіб [39].

В. Т. Куєвда підкреслює, що звичні поведінкові норми жорстко регламентують поведінку, виконуючи захисну та регуляторну функції, і їх порушення може викликати психічні потрясіння та психосоматичні розлади. Дослідження І. А. Дубинін вказують на протилежний ефект: висока соціальна адаптивність може породжувати внутрішні конфлікти і стримувати розвиток креативності.

Категорія соціальної норми демонструє протиставлення креативності та соціальної адаптованості. Нормою вважається типовий для групи або суспільства зразок поведінки, тому здібності, що суттєво перевищують середній рівень, виходять за межі цієї норми. Таким чином, креативна поведінка може розглядатися як особлива форма девіації — супранормальність.

Л. Л. Гурова акцентує увагу на вивченні позитивної девіації, яку вона визначає як соціальну творчість, новаторські форми активності та ініціативності, що можуть суперечити усталеним у суспільстві нормам і стандартам, але водночас несуть прогресивний потенціал і отримують схвалення або нейтральне ставлення суспільства. Такі відхилення містять високі моральні, етичні та політичні цінності, для повного вияву яких суспільство ще не готове. Позитивна соціальна девіантність часто зумовлюється природною обдарованістю, геніальністю або потужним емоційним імпульсом [25].

І. М. Біла у своїх дослідженнях творчої девіантності підкреслює, що будь-який творчий акт, у співвідношенні норма–відхилення, спрямований на подолання наявного стану, що іноді входить у конфлікт із нормативністю. Така поведінка може мати позитивні соціальні наслідки, сприяючи переосмисленню існуючих соціальних стандартів.

Феноменологічний підхід дозволяє розрізняти нормативну, гармонійну ідеальну поведінку, що протистоїть девіантній та патологічній. Ідеальна поведінкова норма передбачає не лише відповідність стандартам, а й творчу продуктивність. Особистість не може бути визначена лише через пристосувальну діяльність; справжня гармонія не обмежується виживанням і адаптивністю. Ідеальна поведінкова норма поєднує гармонійність із креативністю. На думку В. А. Петровського, творчою та ідеальною особистістю можна вважати того, кого приваблюють ризик, невизначеність і новизна [цит. за 56]. Така надситуативна активність відноситься до нормативної, оскільки прогрес тісно пов’язаний із готовністю до нестандартної поведінки.

Однією з форм такої діяльності є пошукова активність, спрямована на здобуття нової інформації, досвіду та переживань (О. М. Подьяков, В. С. Роттенберг, В. В. Аршавський). Традиційна, нормативна поведінка характеризується прагненням уникати ризику та нових ситуацій. Девіант,

навпаки, схильний до допитливості, нестабільності і ризику, прагнучи досліджувати невідоме.

Девіантна та ідеальна поведінка можуть мати спільні риси. Багато людей із девіантною поведінкою є творчими, і їхня активність відображає пошук, що іноді носить неадаптивний або саморуйнівний характер. Різниця полягає в мотивації: для ідеальної творчості задоволення полягає у процесі пошуку, а невдалий результат збільшує знання і вказує напрямок подальшого розвитку; у девіантного пошуку головним є отримання результату і задоволення від нього.

Відхилення у бік обдарованості часто супроводжуються труднощами в повсякденному житті: людина може бути непристосованою, неадекватно оцінювати поведінку інших, проявляти наївність і залежність. Обдаровані діти, через особливості психофізіологічної та соціальної організації, іноді відносяться до групи ризику або, за західною термінологією, до групи осіб з особливими потребами (С. О. Терепищий, В. С. Юркевич, М. Хардман та ін.).

За поглядами Н. Ю. Малій, девіантна поведінка, пов’язана з надзвичайними здібностями, часто ґрунтується на ігноруванні реальності та проявляється у вигляді різних клінічних форм [40]. До них належать зловживання психоактивними речовинами (алкоголь, наркотики, тютюн), аномалії сексуальної поведінки, надмірні психологічні захоплення (трудоголізм, гемблінг, колекціонування, фанатизм), характерологічні та комунікативні відхилення, а також неестетична поведінка. Г. Чхартішвілі доповнює цей перелік аутоагресивними проявами, зазначаючи високий суїцидальний ризик серед осіб творчих професій.

Дослідження осіб із наркотичною залежністю свідчать, що такі люди проявляють вищий рівень творчості порівняно зі здоровими. Вони мають міцне авторське «Я», здатне долати життєві труднощі, але часто піддаються самовідчуженню і впливу соціальних ролей, відмовляючись від власного «Я» на користь зовнішніх вражень. Невротична поведінка нерідко сприяє розвитку творчих здібностей [41; 53].

Існує давня гіпотеза про зв’язок творчості з психічними аномаліями, що відображена у філософських працях і літературних афоризмах. Творчість і психічні порушення мають схожі зовнішні прояви та відрізняються від стандартних психічних процесів, при цьому часто проголошується єдність творчого пізнання з внутрішніми стражданнями.

З. Фрейд розглядав талант як вроджену здатність сублімувати глибинні сексуальні комплекси, що інколи призводить до невротичних або психотичних ускладнень. Талановитий митець перетворює власні фантазії на доступні іншим твори, водночас чітко відокремлюючи їх від реальності. За Фрейдом, творча діяльність народжується з незадоволення й сильних емоцій, спричинених нерозв’язаними внутрішніми конфліктами [38]. К. Г. Юнг також зазначав, що художній твір виникає в умовах, подібних до станів неврозу, але підкреслював, що творчість не є хворобою і не потребує медичної корекції.

В. Д. Менделевич називав геніальність формою відхилення від норми, що трапляється рідше, ніж інші небажані девіації [цит. за 45]. Таке відхилення часто супроводжується іншими психофізіологічними аномаліями, здебільшого негативного характеру, як-от підвищена чутливість або нервозність. Е. Кречмер зазначав, що психічні розлади, особливо межові, зустрічаються частіше серед обдарованих людей; при цьому «психопатологічні елементи» не шкодять, а є невід’ємною складовою геніальності.

Н. В. Хазратова припускає, що геній – це відхилення не лише від середньостатистичної норми, а й від природних закономірностей, що проявляється як специфічна адаптація, де руйнівні явища переважають над пристосувальними [цит. за 24]. Психіатр відзначав зв’язок певних психічних розладів із специфічними талантами (алкоголізм, наркоманія, шизофренія, афективні та невротичні розлади, епілепсія).

Л. Л. Гурова, натомість, наголошує, що наявність психічних розладів серед геніїв свідчить лише про унікальність, яскравість характеру, інтенсивність переживань та підвищену чутливість. Суспільство,

зосереджуючи увагу на дивакуватих рисах великих особистостей, нерідко ототожнює їх із божевільними фантазерами або фанатиками, що згодом підживлювалося науковими спробами підтвердити цю уявну закономірність [25].

Попри обґрунтовану критику та зауваження щодо упередженості, ненауковості та недостатньої аргументованості, численні патографії й досі продовжують публікуватися та користуються популярністю серед читачів.

У психології досі відсутній єдиний підхід до трактування творчості як чинника соціально-психологічної адаптації. З позиції діяльнісного підходу адаптація розглядається у контексті змістовного спілкування та міжособистісних взаємодій: адаптованість пов'язується з відчуттям стабільності й спокою, тоді як неадаптованість набуває прояву через творчість. Творча активність дозволяє особистості самоактуалізуватися, реалізувати свої цілі та універсальні потреби, а також збагачувати духовний потенціал. Внутрішній світ творчої особистості допомагає врівноважувати взаємодію організму і середовища у критичні періоди життя. Водночас надмірний рівень креативності інколи може призводити до девіантних проявів у повсякденній поведінці.

1.3. Особистісні риси та інтелектуальний розвиток креативних особистостей

Зацікавленість у вивченні особливостей особистісної організації креативних індивідів пояснюється прагненням виявити специфічні ознаки обдарованості та можливістю спостерігати різноманітні прояви рис особистості — бажані чи небажані — з метою створення оптимальних умов для реалізації творчого потенціалу. Виконання цієї задачі є надзвичайно складним через унікальність кожної творчої особистості, що ускладнює формулювання загальних закономірностей.

Згідно з В. М. Дружиніним, креативна особистість характеризується певним набором особливостей:

-Когнітивні: підвищена чутливість до субсенсорних стимулів, увага до незвичного та одиничного, здатність сприймати явища комплексно в системі, пам'ять на рідкісні події, добре розвинена уява та фантазія, дивергентне мислення як стратегія пошуку багатьох рішень однієї задачі тощо.

-Емоційні: висока емоційна збудливість, уміння долати тривогу, наявність стенічних емоцій.

-Мотиваційні: прагнення до розуміння, дослідження, самовираження, автономія та незалежність.

-Комунікативні: ініціативність, схильність до лідерства, спонтанність [28].

А. Олах виокремлює такі риси, характерні для творчих особистостей: незалежність і неконформність у судженнях, відкритість до нового та незвичного, толерантність до невизначеності та складних ситуацій із здатністю діяти конструктивно, розвинене естетичне сприйняття, прагнення до краси [53].

Дослідження К. Тейлора та Р. Б. Кеттелла показали, що креативні особистості, порівняно з некреативними, відрізняються більшою стриманістю та дистанційованістю, високим рівнем інтелекту та абстрактного мислення, схильністю до лідерства, серйозністю, практичністю або гнучким розумінням правил; вони соціально сміливі, чутливі, володіють багатою уявою, ліберальні, відкриті досвіду та самодостатні.

Більшість дослідників виділяють ключовою особистісною характеристикою креативних людей наявність вираженої внутрішньої мотивації та захопленості справою, незалежність і орієнтацію на власні цінності, а не на зовнішні оцінки. Первинне джерело творчості — це потреба в особистісному зростанні, самоактуалізації та повній реалізації здібностей і життєвого потенціалу. Специфічна пізнавальна мотивація, тобто потреба у

новизні, пошуку та інтелектуальній діяльності, розглядається як основна детермінанта творчості (С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, О. О. Музика).

Дослідження емоційної стабільності творчих особистостей дають суперечливі результати. Гуманістичні психологи підкреслюють, що креативні люди зазвичай емоційно та соціально зрілі, адаптивні, врівноважені й оптимістичні, однак більшість емпіричних даних суперечать цим твердженням. Різні автори виділяють різноманітні, часто протилежні характеристики емоційної сфери творчих людей: підвищену чутливість, імпульсивність, тривожність, унікальні поєднання акцентуйованих рис, емоційне забарвлення окремих психічних процесів, вплив почуттів на суб'єктивну оцінку подій, глибоке емоційне занурення у діяльність, сенситивність та лабільність емоцій, високу збудливість, емпатійність (Л. Я. Малімон, А. Х. Пашина, Л. Б. Єрмолаєва-Томіна та ін.).

Сам акт творчості, що пов'язаний зі змінами станів свідомості, психічним перенапруженням і виснаженням, може порушувати психічну регуляцію та поведінку. Оскільки ключову роль у креативності відіграють неусвідомлювані процеси, творчі особи більш схильні до психофізіологічного виснаження під час творчої діяльності. Це пояснюється тим, що творча мотивація працює за принципом позитивного зворотного зв'язку, а раціональний контроль емоцій у процесі творчості знижений. Тому основним обмежувачем творчості є виснаження психофізіологічних ресурсів, що неминуче веде до загострення емоційних станів [17].

Ф. Баррон [8] зазначав, що певний рівень емоційної нестабільності, навіть невротичності, може бути корисним для творчості, оскільки емоційні порушення змінюють «звичне» сприйняття світу й створюють умови для нових підходів до дійсності.

Л. Я. Малімон [] виявила, що творчі люди вирізняються підвищеною емоційною збудливістю та готовністю емоційно реагувати на значущі стимули. Часто вони демонструють запальність, дратівливість, підвищену чутливість і вразливість, а афективне сприйняття світу домінує над

раціональним. Лабільність емоцій спричиняє імпульсивність і підвищену чутливість до емоційних впливів, що може ускладнювати міжособистісні стосунки.

Дослідження Д. Манфілда виявило позитивний зв'язок між нестабільними емоційними відносинами в родині, психотичністю батьків і високою креативністю дітей. Велика різноманітність дозволених поведінкових проявів та менша однозначність вимог сприяють розвитку креативності, запобігаючи ранньому формуванню жорстких соціальних стереотипів. З іншого боку, М. В. Богомолова та Т. М. Тихомирова підкреслюють, що позитивні емоції у процесі соціальної взаємодії важливі для розвитку креативності дітей [12].

Особливості статевої поведінки творчо обдарованих осіб виявляють високий рівень індивідуальної андрогінії: креативні чоловіки демонструють риси, традиційно вважаються жіночими — інтроспективність, чутливість, естетичність; креативні жінки — традиційно чоловічі якості — незалежність, самоствердження, честолюбство. Дослідження показують, що розвиток творчості дітей більш ефективний, коли батьки демонструють риси протилежної статі (чоловіки — більш «жіночі», матері — більш «чоловічі»).

Однією з ключових характеристик креативної особистості є соціальна автономність. К. Тейлор відзначав, що творчо обдаровані діти демонструють незалежність у мисленні та судженнях, ігнорують умовності та авторитети, мають високий гумор, здатність знаходити смішне в незвичних ситуаціях, менш схильні до порядку та організації, відзначаються темпераментністю. Я. Гетцель описав студентів художніх шкіл як інтроспективних, мрійливих, радикальних у поведінці. Незалежність від групових норм і власне бачення світу, а також нестандартне мислення та поведінка можуть викликати негативну реакцію оточення, прихильного до традицій.

Особливості творчої особистості включають риси, які можуть ускладнювати взаємодію з іншими та викликати певне неприйняття оточення. До них належать сумніви щодо усталених істин, бунтарство, небажання

слідувати традиціям. Глибоке захоплення роботою та емоційна відчуженість часто роблять міжособистісні стосунки другорядними. Прагнення до самоствердження, характерне для креативних людей, іноді проявляється у конфліктних або неприємних формах. Серед типових конфліктних рис можна виділити впертість, внутрішню суперечливість, егоцентризм і схильність до сумнівів.

О. Л. Музика відзначає, що у обдарованих осіб спостерігаються диспропорції між соціально-операційним та дієво-операційним розвитком, які впливають на реалізацію обдарованості через різні варіанти соціальної підтримки та конфронтації, а також від ступеня особистісної стійкості, що змінюється з віком [50].

У процесі соціалізації творчі особистості формують специфічні взаємини з оточенням. Часто вони зазнають дискримінації у школі через стандартизовані програми, сувору регламентацію поведінки та оцінки вчителів, які можуть сприймати їх як демонстративних, впертих або «вискочок». Спротив до рутинної, репродуктивної роботи і чутливість до монотонності нерідко трактуються як лінь або дурість. Обдаровані діти також можуть стати об’єктами переслідувань з боку однолітків. Дж. Фултон називає таких дітей «останніми меншинами, щодо яких допустима безкарна дискримінація». Через це до кінця шкільного навчання багато обдарованих дітей зазнають депресії, маскуючи свої здібності. Діти, чий реальний рівень досягнень відстає від потенціалу, переживають серйозні труднощі в особистісній, емоційній та міжособистісній сферах.

Шкільна дезадаптація обдарованих дітей також зумовлена недостатньою підготовкою педагогів до роботи з ними: невмінням виявляти таланти, орієнтацією на відтворювальне навчання, професійною деформацією та ригідністю мислення. На дітей, від яких очікують проявів «обдарованості», чиниться значний тиск; невідповідність очікувань педагогів і колективу створює ризик дезадаптації [7].

Подальший розвиток креативних осіб значною мірою залежить від соціального середовища та загальних закономірностей розвитку особистості. Д. Саймонтон підкреслював, що для стимулювання творчості середовище має підтримувати креативну поведінку дитини, надавати приклади для наслідування [цит. за 11]. Оптимальною є соціально та політично нестабільна обстановка, що сприяє розвитку креативності.

О. І. Кульчицька виділяє чинники, що впливають на формування творчої особистості в дитинстві [36]: зміна місця проживання та соціального оточення, що сприяє гнучкості мислення; статус первістка, що формує лідерські риси; широкі пізнавальні інтереси батьків; сильний виховний вплив батьків протилежної статі; втеча у фантазії та рання допитливість; розкріпачена домашня атмосфера; негативне ставлення до формальної освіти. У дорослому віці ключовими для розвитку креативності стають мікросоціальні фактори: контактна група, колектив однодумців або учнів з наставником-ментором.

Інтелект розглядається як ключова характеристика особистості, що водночас визначається соціально і особистісно, та впливає на ефективність регулятивних процесів. Він модулює прояви рис особистості та особливості соціальної взаємодії, виступаючи важливим чинником адаптації (Л. Ф. Бурлачук, М. О. Холодна та ін.). У психології існує певне протиставлення між креативністю та інтелектом. Ще на початку XX століття Т. Рібо називав творчу уяву та інтелект «суперницькими силами», які символізують нестійкість і стійкість мислення.

Теорія «інтелектуального порога» Е. П. Торренса пояснює складний взаємозв’язок цих явищ: при IQ нижче 115–120 інтелект і креативність формують єдиний фактор, а при IQ вище 120 творча здатність стає відносно автономною. Тобто творчість практично не зустрічається серед осіб із низьким інтелектом, тоді як інтелектуали можуть мати різний рівень креативності.

Дослідження Г. Ю. Мошкової щодо здібностей школярів показали, що наявність креативності передбачає інтелект вище середнього. Зі зростанням IQ творча складова проявляється більш яскраво, досягаючи максимуму на

високому рівні. Проте подальше підвищення інтелекту призводить до зниження креативності: дитина більше покладається на стандартні алгоритми та раціональні стратегії, ніж на інтуїцію та асоціативне мислення. Висококреативні особи, як правило, гірше справляються із завданнями на репродуктивне мислення, що включають класичні інтелектуальні тести. Таким чином, креативність і інтелект мають різні критерії ефективності: креативність орієнтована на інтуїтивне та асоціативне вирішення проблем, тоді як інтелект – на універсальну адаптацію.

Ці спостереження уточнюють висновки Е. П. Торренса, вказуючи, що взаємозв'язок проявляється лише на високому та вище середнього рівнях IQ. При дуже високому або нижчому за середній IQ цей зв'язок слабкий або відсутній: у першому випадку відсутня мотивація до інтуїтивного пошуку, у другому – домінують перевірені інтелектуальні стратегії без потреби у творчому підході.

Дослідження П. П. Горностая демонструють взаємодоповнюваність інтелекту та креативності під час розв'язання пізнавальних завдань: кількість гіпотез у процесі вирішення корелює з рівнем креативності, а точність рішень – із загальним інтелектом [22].

Отже, інтелект і креативність спільно визначають ефективність розумової діяльності, але виконують різні функції на різних її етапах. Інтелект визначає межі творчості: розвинений інтелект дозволяє генерувати більше гіпотез, тоді як низький рівень знань і досвіду обмежує творчі можливості.

У дослідженнях М. Волаха та Н. Когана виявлено, що кореляція між креативністю та інтелектом майже відсутня. Вони виділили чотири групи дітей з різними поєднаннями інтелекту та креативності, що відрізнялися стратегіями адаптації до зовнішнього середовища. Це свідчить, що взаємозв'язок між креативністю та інтелектом проявляється не лише на рівні пізнавальної діяльності, а й на рівні особистісних характеристик: оптимальне поєднання цих рис забезпечує більш високу соціальну адаптованість і психологічне благополуччя, ніж їх нерівномірний розвиток.

І. Я. Перна, проаналізувавши цикли творчої активності сотень науковців, дійшов висновку, що психофізіологічний максимум творчості зазвичай досягається близько 39 років, після чого спостерігається поступове або різке зниження активності. М. Зощенко у подібному дослідженні виділяє категорію «довгожителів», до якої належать великі філософи, теоретичні вчені, засновники експериментальних наукових шкіл та письменники з філософським складом мислення. Це свідчить про те, що тривале і продуктивне життя характерне для осіб, у яких високий рівень творчості поєднується з інтелектом, здатністю до саморефлексії та саморегуляції, оскільки вони організовують своє життя за суворим розпорядком. Парадокс ранньої смерті деяких творців, ймовірно, пояснюється відсутністю таких внутрішніх психологічних механізмів самоконтролю. З віком творчі та життєві ресурси виснажуються, і для їх підтримки необхідні як зовнішні регламенти, так і внутрішні саморегулятивні зусилля.

Таким чином, взаємодія свідомих та несвідомих процесів, креативності та інтелекту впливає на життєвий шлях творчих особистостей. Перевага креативності над рефлексивним інтелектом може спричиняти зниження творчої активності, психологічну дезадаптацію та скорочення тривалості життя.

Загалом, високий рівень творчих здібностей зазвичай поєднується з певними особистісними характеристиками, найпоширенішими серед яких є мотивація до пошуку та самореалізації, емоційна чутливість і соціальна автономність. Креативність і інтелект взаємопов’язані на рівні особистості, причому оптимальне поєднання цих рис забезпечує більш високу соціальну адаптацію та психологічне благополуччя. Разом із тим, відсутні узгоджені дані щодо соціально-психологічних характеристик творчих особистостей.

1.4. Творчість як культурно-історичний та соціальний феномен

Еволюція змісту поняття «творчість» є надзвичайно показовою для розуміння природи творчої особистості.

В історичному контексті процеси, пов’язані з генерацією нового знання та творчою активністю, сприймалися як сакральні і містичні. У первісних культурах носіями нових ідей були жерці та шамани, а самі відкриття розглядалися як результат контакту з потойбічним світом. З сучасної біохімічної точки зору подібне ставлення має пояснення: нейромедіатори асоціативної зони мозку, відповідальної за уяву та творчість, подібні за складом та функціями до нейромедіаторів вегетативної нервової системи, що регулюють базові фізіологічні функції. Тому акти творчості, що формуються за участю правої півкулі мозку, здатні викликати у людини відчуття задоволення. Крім того, творчі відкриття часто асоціювалися з образами божественних істот, що виникали у снах або станах екстазу, надаючи людині доступ до неусвідомлюваних психічних процесів, що, ймовірно, сприяло сакралізації знання та первинному зв’язку творчості з психічними феноменами [21].

До XVIII століття термін «творчість» використовувався виключно для позначення божественного творіння, і творцем вважався лише Бог. Етимологія слова та його лексичні аналоги, такі як латинське *creator*, англійське *art* та німецьке *schöpfer*, мають спільне значення, що пов’язане із стародавнім неолітичним божеством, покровителем мистецтва та землі [19].

У XVIII–XIX століттях поняття «творчість» зазнало суттєвої трансформації під впливом ідей Просвітництва та Романтизму, наблизившись до визначення «мистецтво». Формується переконання, що художник не лише відтворює існуючі форми, а й створює новий світ. У філософії та естетиці романтизму творчість стає центральним явищем, а культивування мистецтва, природи та індивідуальної самореалізації визначає специфіку романтичного світосприйняття. Для представників цього напрямку характерною є

усвідомлена відчуженість від світу, прагнення узгодити ідеал та реальність, а мистецтво розглядається як вища форма духовного буття та засіб реалізації цілісного внутрішнього світу особистості. Ці положення заклали основу принципу елітарності мистецтва та особливого значення творчої людини.

Слід також зазначити закономірність, властиву перехідним історичним періодам: у критичні моменти суспільного розвитку активізується творчість маргінальних особистостей, оскільки вони здатні руйнувати старі структури та формувати нові. Такі етапи історії супроводжуються інтенсивними спалахами творчості, які визначають подальший розвиток суспільства і сприяють переосмисленню ролі творчості в житті людини [17; 21].

Науковці, аналізуючи феноменологію неадаптивної активності особистості, зазначають, що стосовно офіційних норм культури людина може функціонувати як адаптант або неадаптант. Адаптант проявляє риси особистості, які відповідають домінуючим соціальним та культурним парадигмам, тоді як неадаптанти демонструють більшу різноманітність особистісних характеристик. З історико-еволюційної перспективи виділяють три типи неадаптантів, що порушують соціальні стереотипи: «аномали», «асоціали» та «генії». Кожна з цих груп включає творчих особистостей і виконує власну функцію у культурному розвитку, несучи унікальний еволюційний сенс. Автори також підкреслюють, що неадаптивні особистості стають особливо помітними на певних етапах розвитку соціокультурних систем, зокрема під час криз [4].

З початком інтенсивної індустріалізації у кінці XIX – на початку XX ст. поняття «творчість» зазнало чергової трансформації, розширивши своє значення на сферу науки та техніки. Відтепер творчою людиною вважали не лише митця, а й дослідника або винахідника. Протягом XX ст. творчість усе більше стала соціально необхідною в науково-технічній сфері, асоціюючись із пошуком нових знань і їхньою практичною реалізацією в умовах прискореного темпу життя. Саме у такому контексті проблема творчості

увійшла до класичної радянської психології, виділяючи художню, наукову та технічну сфери [21].

До кінця XX ст. творчість поширилася на ширше коло професійних і громадських діяльностей. Вивчення та застосування творчого потенціалу стало актуальним у бізнесі та рекламі (генерація нових ідей і технологій), управлінні (креативні та адаптивні підходи до організації підприємств), праві (визначення авторських прав і творчого продукту) та освіті (формування творчої особистості як суспільної потреби) [21]. Як здатність створювати оригінальні та нові продукти, творчість існувала завжди, однак у сучасному постекономічному суспільстві вона сприймається як значимий ресурс продуктивної діяльності та ключовий фактор соціального прогресу. Людський творчий потенціал визнають «невичерпним природним ресурсом» [9] та активно використовують у різних сферах діяльності.

Нинішня трансформація поняття полягає в тому, що творчість стала «загальнодоступною». У сучасному нестабільному та конфліктному світі вона необхідна кожній людині для комфортного функціонування та адекватної реакції на життєві виклики. Творчість перестала бути ознакою винятковості, а стала життєвою потребою. Сучасна психологія творчості та обдарованості не концентрується на геніях, лауреатах Нобелівської премії чи видатних діячах, а виходить із того, що творчий потенціал є природною та поширеною рисою нормальної особистості, яка за відповідних умов може розвиватися та проявлятися у повсякденному житті.

Досліджуючи життєвий шлях видатних діячів культури, В. П. Кутішенко підкреслює стійкий інтерес суспільства до особистості митця [37]. Навіть незначні деталі приватного життя, у співвідношенні з масштабом особистості, набувають особливого значення та сенсу. З часом кожне століття створює власний «портрет» митців, поєднуючи їх творчі досягнення з побутовими обставинами. Усвідомлення особистості художника суспільством потребує внутрішньої цілісності: творчість людини повинна проявлятися й у

повсякденному житті. Тому продовжується процес «домислювання» біографій кумирів, на який накладаються інтерпретації їхніх творів.

У кожній культурі формується власне уявлення про «успішне» життя, яке визначає модель завершеного і повноцінного шляху для різних соціальних груп та професій. Існує певна «формульність» існування митців у конкретну епоху – включаючи соціальні контакти, сімейний статус, форми дозвілля. Також відзначається певна психологічна схожість представників різних мистецьких сфер: поети, музиканти, актори однієї епохи часто проявляють подібні риси характеру. Кожній історичній епосі відповідає специфічний тип творця та навіть оптимальний вік для творчої реалізації. Таким чином, суперечності в житті та творчості особистостей, а також способи їх подолання, визначаються не лише індивідуальним темпераментом, а й ментальністю конкретної культури. Наприклад, більшість німецьких письменників XVIII століття були невдалими пасторами, а типовим образом художників-романтиків кінця XVIII ст. став «умираючий поет» [37].

Завжди залишається питання, що первинне: чи формується митець під впливом епохи, чи він сам змінює її, вводячи нові способи світосприйняття. Ідея зворотного впливу особистості на свідомість епохи активно обговорюється в сучасній психології та культурології.

У XIX столітті відбулося значне зростання самосвідомості митця та його звільнення від стереотипів. Переважання особистісної автономії визначило новий стереотип творчої особистості: девіантна поведінка стала соціально прийнятною і сприяла підвищенню соціального статусу.

Кутішенко підкреслює, що «аномалії» поведінки творчих людей є не випадковими, а внутрішньо структурованими рисами їхньої особистості. Потреба самоствердження в творчості пов’язана з подоланням соціальних стереотипів. Біографія митця і його творчість тісно взаємопов’язані, а інтенсивність переживань під час творчого процесу відображається на способах самореалізації у житті. Презирство до норм, руйнування меж між уявним і реальним, прагнення до яскравих і ризикованих аспектів життя

створюють новий тип творчої особистості. При цьому те, що раніше сприймалося як девіантна поведінка, з часом ставало соціально адаптованим та виходило за межі художньої сфери, трансформуючись у ширші модуси поведінки.

Цей процес пояснює нормалізацію аномальної поведінки творчих осіб XIX століття та відображає історично-психологічний феномен: циклічні «революції» суспільної свідомості під впливом творчої та інтелектуальної еліти демонструють, чому геніальність та відхилення від норми часто розглядалися поруч протягом усієї історії цивілізації.

Сучасним прикладом подібних процесів є популяризація явища, відомого як «діти Індиго». Це концепція Л. Керолл та Дж. Тоубера, яка описує дітей із специфічними, нетиповими та суспільно неприйнятними психологічними рисами та моделями поведінки. Насправді такі діти часто є високоталановитими і розглядаються як носії нової свідомості та представники нового еволюційного типу людини.

Отже, творчість як культурно-історичне та соціальне явище формувалася в процесі еволюції понять «творчість» і «творець». Суттєвими особливостями цієї еволюції є: тісний зв’язок уявлень про творчість із культурно-історичним розвитком суспільства; зростання інтересу до творчих процесів у перехідні та критичні етапи суспільного розвитку; розширення сфер діяльності, що вимагають творчих здібностей; а також наявність певної «формули» існування творчих особистостей, яка визначається взаємодією індивідуальної та соціальної свідомості. З погляду еволюційної психології розвиток креативності є важливим етапом пристосування людини до умов постіндустріального глобального суспільства.

Висновки до першого розділу

Термін «креативність» використовується для позначення сукупності творчих здібностей особистості, її загальної здатності до створення нового. Креативність характеризує ставлення людини до світу і впливає на продуктивність її творчої діяльності незалежно від конкретної сфери. У цьому значенні поняття «креативність» тотожне термінам «творчі здібності» або «творча обдарованість». Творча активність є самостійною особистісною рисою, яка, хоча і тісно пов'язана з інтелектом та іншими когнітивними процесами, не зводиться до них.

Існує традиційний стереотип творчої особистості як екстравагантної, психічно нестійкої та соціально маргінальної людини, що поширений як у суспільстві, так і серед самих митців. Це уявлення має глибокі культурно-історичні корені і пов'язане із сакралізацією феномену «творчості».

Питання взаємозв'язку творчості та адаптації досі залишається відкритим і супроводжується протилежними поглядами. Більшість досліджень підтверджують тезу про «проблемність» творчих особистостей, звертаючи увагу на труднощі їх соціальної інтеграції. Водночас є докази, що в творчому процесі поєднуються як адаптивні, так і неадаптивні прояви активності: переважання останніх (наприклад, нереалізована творчість) може спричиняти дезадаптацію індивіда. Найбільш радикальні позиції стверджують, що психопатологічні відхилення здатні стимулювати прояви таланту.

Проте існують погляди, які розглядають креативність як чинник успішної адаптації. За цією логікою, творчість є показником високого рівня психологічного здоров'я, а з біологічної точки зору – проявом оптимального типу людини.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень дозволяє зробити висновок, що питання соціально-психологічної адаптації творчих особистостей потребує спеціалізованого емпіричного вивчення.

РОЗДІЛ 2
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Загальна методика емпіричного дослідження

У дослідженні історії проблеми обдарованості важливе місце посідає гіпотеза про можливий взаємозв'язок творчих здібностей із соціальною дезадаптацією або психічними порушеннями. Попри те, що значна частина науковців критично оцінює таке припущення, воно й нині зберігає популярність. Це пояснюється як поодинокими, але відомими спробами дослідників обґрунтувати подібний зв'язок теоретично та статистично, так і наявністю окремих фактів, які інтерпретуються як підтвердження цієї позиції.

До середини XX століття більшість досліджень у цій галузі мали виразне психіатричне спрямування. Основна увага науковців була зосереджена на пошуку свідчень, які могли б підтвердити, а інколи й спростувати твердження про поєднання творчої обдарованості з різними формами психічних відхилень. Найчастіше автори зверталися до аналізу життєвих біографій відомих особистостей, котрих визнавали геніальними митцями або мислителями, фіксуючи складні чи драматичні події їхнього життя. Такий підхід отримав назву патографічного методу. Подібна дослідницька традиція зберігає актуальність і сьогодні в різних наукових напрямах, що підтверджується роботами сучасних дослідників.

Опоненти цієї концепції наголошують, що труднощі, психологічні переживання або життєві проблеми є характерними для життєвого шляху будь-якої людини. Водночас біографії відомих особистостей перебувають під постійною увагою суспільства, що призводить до надмірного акцентування на їхніх особистих проблемах. У результаті такі труднощі нерідко перебільшуються та сприймаються як обов'язкова складова життя генія. Як

контраргумент наводяться приклади творчих особистостей, біографії яких відзначалися відносною гармонійністю та стабільністю, хоча подібні випадки описані значно рідше.

Очевидно, що інтерпретація патографічних матеріалів, які стосуються як сучасних, так і історичних постатей, часто супроводжується певними спотвореннями сприйняття. Чим більшою є суспільна значущість особистості, тим сильніше проявляється тенденція до таких інтерпретаційних ілюзій. Крім того, встановлення психіатричних діагнозів на основі ретроспективного аналізу біографій відомих людей видається науково некоректним. Так само сумнівним є пряме перенесення особливостей творчих продуктів на психологічні характеристики їхніх авторів. У зв'язку з цим проблема співвідношення творчої обдарованості та психічних порушень потребує систематичного експериментального дослідження, яке має ґрунтуватися на об'єктивних та валідних діагностичних процедурах.

Із середини 1950-х років, після активної популяризації ідей креативності в західній психології, розпочалися масштабні дослідження, спрямовані на виявлення специфічних особистісних характеристик, які могли б виступати своєрідними індикаторами творчої обдарованості. Цей напрямок і нині залишається одним із провідних у психології креативності поряд із питаннями психодіагностики та психолого-педагогічної підтримки розвитку творчих здібностей.

Разом із тим застосування такого підходу ускладнюється унікальністю та неповторністю кожної творчої особистості. Саме індивідуальна своєрідність є фундаментом особистісної креативності, тому спроби виділити універсальні типові риси творчих людей нерідко виглядають суперечливими. У результаті дослідники часто описують творчих осіб як таких, що поєднують протилежні психологічні характеристики: відповідальність і легковажність, активність і пасивність, інтровертованість та екстравертованість, раціональність і наївність тощо.

Подібні труднощі виникають і під час пошуку об’єктивних критеріїв оцінювання творчих здібностей. Будь-який тест, спрямований на вимірювання креативності, фактично являє собою стандартизований інструмент для оцінювання нестандартності мислення. Саме тому проблема психодіагностики творчості залишається однією з найбільш дискусійних у сучасній психології.

Слід також зазначити, що значна частина досліджень, присвячених вивченню особистісних характеристик творчих людей, здійснюється переважно на дитячих вибірках. Питання про те, наскільки отримані результати можуть бути поширені на дорослих осіб, поки що не має однозначної відповіді.

Підсумовуючи аналіз сучасного стану розробленості проблеми соціально-психологічної адаптованості творчої особистості, можна окреслити низку перспективних напрямів подальших досліджень.

До них належать:

- удосконалення якісних і кількісних критеріїв діагностики креативності як особистісної характеристики;

- інтеграція результатів досліджень когнітивних та особистісних особливостей творчих людей;

- аналіз ролі змінених станів свідомості у процесах творчого мислення; - з’ясування того, яким чином психічні розлади можуть перешкоджати або, навпаки, стимулювати творчу активність і самовираження; пошук можливих генетичних передумов творчої діяльності;

- виявлення сімейних і соціально-середовищних чинників, що сприяють формуванню творчої особистості.

Таким чином, проведене нами дослідження здійснювалося у науковій галузі, де вже накопичено значний теоретичний і емпіричний матеріал, а також створено й апробовано різноманітні методики емпіричного аналізу. З огляду на це його можна визначити як критично спрямоване, оскільки воно передбачає перевірку того, яка з альтернативних гіпотез найбільш адекватно відображає реальність. У межах емпіричного етапу було висунуто

припущення, що креативність не лише впливає на характер і результативність діяльності підлітків, а й визначає особливості їх соціально-психологічного функціонування.

У процесі визначення найбільш доцільної моделі дослідження було встановлено, що значна частина науковців, аналізуючи креативну особистість, використовує біографічний підхід. У межах цього методу вивчається життєвий шлях, стиль життя, риси характеру та поведінкові особливості особистостей на основі наявних документальних джерел. Такий спосіб дослідження сформувався ще в період становлення психології, коли експериментальні методи ще не були достатньо розвиненими. Попри це, біографічний підхід і сьогодні залишається досить поширеним, хоча має низку істотних обмежень. Насамперед йдеться про значну частку суб'єктивності інтерпретацій, а також про ризик нав'язування досліджуваним особам певних характеристик або стереотипів. Імовірність таких викривлень зростає зі збільшенням суспільної значущості особистості, що аналізується, а також зі збільшенням часової дистанції між дослідником і подіями, які описуються.

Більш об'єктивними вважаються дослідження, спрямовані на вивчення психогенетичних чинників творчості. У цій галузі накопичено значний обсяг емпіричних даних щодо ролі соціального середовища, умов виховання та особливостей сімейної взаємодії у формуванні креативних здібностей особистості.

Другим за поширеністю напрямом є так звані «вимірювальні» дослідження, що активно розвиваються починаючи з другої половини XX століття. У межах таких робіт за допомогою психодіагностичних методик аналізуються різні аспекти психічної організації творчих людей. Найчастіше предметом вивчення стають характеристики емоційної сфери, темпераменту, інтелектуальних можливостей та інші індивідуально-психологічні особливості представників творчих професій. Окрему групу становлять психолого-педагогічні дослідження обдарованості та творчості, спрямовані на створення умов для максимально повного розвитку потенціалу дитини, а

також на розроблення ефективних форм її психологічної та педагогічної підтримки.

Водночас кількість експериментальних досліджень у вузькому розумінні цього поняття в галузі психології творчості залишається відносно невеликою. Це зумовлено як певними етичними обмеженнями, так і складністю організації експериментальних процедур, спрямованих на вивчення творчих процесів. Серед небагатьох прикладів таких робіт можна назвати дослідження, присвячені розвитку креативності в дітей дошкільного віку.

Аналіз наукової літератури показав, що такій важливій характеристиці творчої особистості, як її соціально-психологічна адаптованість, досі приділялося недостатньо уваги. У зв’язку з цим для реалізації поставлених завдань нами було обрано форму констатуючого вимірювального дослідження, що дозволяє фіксувати наявні психологічні особливості без активного втручання в досліджувані процеси.

Наступним етапом підготовки емпіричної роботи стало визначення системи чинників, які підлягали аналізу. Відповідно до висунутого припущення, можна очікувати, що зі зростанням рівня розвитку творчих здібностей і пов’язаних із ними особистісних характеристик, які у своїй сукупності формують креативність, може знижуватися здатність особистості ефективно адаптуватися до соціального середовища. З огляду на це предметом емпіричного дослідження стали окремі показники соціально-психологічної адаптованості підлітків із різним рівнем розвитку креативності.

Здійснення кореляційного аналізу передбачає відносну однорідність вибірки досліджуваних, що зумовлює певні вимоги до її формування. Добір учасників дослідження здійснювався з урахуванням змістових критеріїв, які безпосередньо випливали з мети та завдань роботи. Передусім було визначено оптимальний віковий діапазон респондентів, спираючись на наукові дані щодо вікової динаміки розвитку творчих здібностей. Згідно з результатами попередніх досліджень, завершальний сенситивний період становлення

креативності припадає на підлітковий і юнацький вік (орієнтовно від 13 до 20 років). Саме в цей період на основі загальної творчої активності формується здатність до спеціалізованої творчості в певній сфері діяльності.

У працях дослідників підлітковий вік визначається як один із ключових етапів інтенсивного розвитку творчих здібностей, для якого характерне яскраве зростання проявів креативності. Крім того, цей віковий період є сприятливим для психодіагностичного вивчення соціально-психологічних характеристик, оскільки саме в юності відбувається завершальне формування основних рис особистості.

Таким чином, найбільш придатною категорією респондентів для нашого дослідження стали особи підліткового віку. З одного боку, молодші школяріще не мають достатнього рівня сформованості самосвідомості для адекватного заповнення стандартизованих опитувальників самозвіту, особливо тих, що стосуються оцінки психологічного благополуччя. З іншого боку, саме в підлітковому віці, приблизно у 15–16 років, після етапу активного наслідування знову починають проявлятися елементи оригінальної творчості, що створює передумови для переходу до самостійної творчої діяльності.

Для збору емпіричних даних було використано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на оцінювання рівня творчих здібностей, а також анкетування та особистісні опитувальники. Детальний опис застосованих інструментів подано в наступних підрозділах дослідження. Залежно від характеру висунутих статистичних гіпотез і специфіки отриманих результатів здійснювалося обчислення різних статистичних показників і критеріїв. Обробка емпіричних даних проводилася із використанням електронних таблиць Microsoft Excel та статистичного програмного пакета STATISTICA.

Аналіз отриманих даних здійснювався у кілька послідовних етапів, кожен із яких мав власні завдання та передбачав застосування відповідних методів статистичної обробки.

Отже, загальна стратегія емпіричного дослідження ґрунтувалася на аналізі кількісних показників, отриманих у результаті констатуючого обстеження підлітків. Основними методами збору даних виступили психодіагностичні тести, анкетування та особистісні опитувальники.

2.2. Організація діагностики індивідуально-психологічних рис особистості креативних підлітків

Для оцінювання ключових чинників креативності підлітків нами було обрано два психодіагностичні інструменти: субтест «Завершення малюнків» (Complete Figures), що входить до фігурної батареї тесту креативності Е. П. Торренса, а також тест віддалених асоціацій RAT, розроблений С. Медником.

Під час добору методик, призначених для діагностики соціально-психологічної адаптованості, ключовим завданням стало визначення конкретних психологічних феноменів, які мали бути включені до дослідження. Оскільки процедура емпіричної роботи передбачала використання значної кількості інструментів, а часовий інтервал між вимірюванням рівня креативності та оцінюванням показників соціально-психологічної адаптації повинен був бути максимально коротким, це суттєво вплинуло на вибір психодіагностичних методик. З огляду на це поряд із вимогами валідності особливого значення набули такі критерії, як зручність і швидкість проведення та обробки результатів, чіткість інтерпретації отриманих даних, а також можливість охоплення широкого спектра психологічних показників.

Загалом процедура тестування тривала приблизно дві години і проводилася у груповому форматі. Первинна обробка результатів одного учасника займала близько однієї години та виконувалася безпосередньо дослідником. Для запобігання можливим похибкам використовувався додатковий контроль: частина результатів перевірялася незалежним

експертом шляхом вибіркового аналізу та повторного оцінювання виконаних завдань.

Під час організації та реалізації психологічної діагностики особлива увага приділялася забезпеченню як зовнішньої, так і внутрішньої валідності дослідження. Способи контролю цих параметрів обиралися з урахуванням специфіки досліджуваної проблематики та можливих методичних спотворень (артефактів), що можуть виникати під час її вивчення.

Одним із важливих аспектів дослідження креативності є значний вплив умов проведення експерименту на отримані результати. На це звертають увагу багато дослідників, підкреслюючи роль ситуації тестування у прояві творчих здібностей.

Зокрема, автори адаптованих версій тесту Торренса зазначають, що креативність найповніше проявляється лише за сприятливих умов. Натомість складна або напружена атмосфера тестування, відсутність доброзичливості, надмірно змагальний характер ситуації чи несприятливі психофізіологічні стани учасників можуть суттєво знижувати результати виконання творчих завдань. Подібна вимога є загальноприйнятою під час оцінювання будь-яких форм креативності. Саме тому перед початком тестування дослідники прагнуть створити максимально комфортну психологічну атмосферу, зменшити орієнтацію на досягнення формального результату та спрямувати увагу учасників на виявлення їхнього творчого потенціалу. З цією ж метою доцільним вважається усунення жорстких часових обмежень під час виконання творчих завдань.

У процесі діагностики креативності також часто виникає проблема адекватного розуміння та прийняття запропонованого завдання. Розв’язання творчої задачі, як правило, пов’язане з певними труднощами для суб’єкта і потребує пошуку нестандартних способів її виконання. У ситуації, коли людина не володіє готовими алгоритмами розв’язання, вона змушена самостійно конструювати можливий шлях до результату безпосередньо в процесі виконання завдання.

Сам процес розуміння творчої задачі формується під впливом комплексу взаємопов'язаних чинників — як об'єктивних, так і суб'єктивних. До перших належать характеристики самої інформації, зокрема спосіб подання матеріалу та рівень його складності. До других — індивідуально-психологічні особливості суб'єкта, його особистісні риси, актуальні психічні стани та попередній досвід. Дослідники, які аналізують специфіку розуміння творчих завдань у юнацькому віці, серед об'єктивних факторів виокремлюють форму пред'явлення задачі, якість поданої інформації та ступінь її складності, що безпосередньо впливає на ефективність розв'язання.

На думку Б. А. Якимчука, використання підказок у процесі розв'язання творчих завдань є важливим чинником стимулювання образного мислення. Такі допоміжні орієнтири сприяють подоланню труднощів, пов'язаних із початковим нерозумінням умов задачі, а також позитивно впливають на емоційний стан досліджуваного, знижуючи напруження та невпевненість.

З урахуванням зазначених положень, для стимулювання творчої активності учасників і забезпечення правильного розуміння інструкцій під час виконання тестів креативності до процедури дослідження було включено короткий підготовчий етап — навчальну серію завдань. До неї увійшла вправа «Незвичайне використання предметів», у якій як приклад використовувалася кулькова ручка, а також два розминочні завдання з тесту віддалених асоціацій RAT С. Медника: «паперовий — осінній» та «смачний — англійський».

Виконання цих завдань відбувалося у взаємодії з дослідником. У ході невимушеної бесіди він заохочував підлітків до вільного висловлення ідей і фантазування без жорстких обмежень, демонстрував приклади нестандартних відповідей і фактично моделював зразки креативної поведінки. Такий підхід не лише допомагав учасникам краще зрозуміти інструкції, а й сприяв поступовому включенню їх у процес творчої діяльності, зменшуючи психологічний бар'єр перед виконанням завдань.

Отже, дослідження творчості та творчих здібностей вимагає спеціально організованої процедури та врахування низки специфічних умов. Усі ці

особливості були взяті до уваги під час планування емпіричного етапу нашого дослідження.

Використання додаткових засобів контролю валідності дослідження було також зумовлене можливістю виникнення типових артефактів, які супроводжують більшість емпіричних робіт.

З метою зменшення впливу мотиваційних факторів на результати (зокрема таких ефектів, як ефект Готорна, соціальна фасилітація, пов'язаний із нею «ефект фасаду», а також модель так званого «зловмисного респондента») на початковому етапі дослідження не розкривалася його основна наукова гіпотеза. Учасникам повідомлялося лише, що дослідження присвячене вивченню зв'язку між розвитком здібностей і різними особистісними характеристиками.

Оскільки участь підлітків у дослідженні була обов'язковою, важливо було знизити їхню тривожність щодо можливих наслідків тестування. З цією метою підкреслювалося, що отримані результати використовуватимуться виключно в наукових цілях і не передаватимуться адміністрації школи чи іншим стороннім особам. Також наголошувалося, що результати не матимуть жодного впливу на навчання або інші аспекти їхньої діяльності. Крім того, студенти були поінформовані про те, що одразу після проведення тестування їхні бланки кодуються, і навіть дослідник на певному етапі обробки не знає, кому саме належать ті чи інші результати.

Для осіб підліткового віку важливим аспектом організації дослідження є тенденція до особистісної закритості та прагнення відповідати соціально схвалюваним нормам. На результати опитувань могли впливати такі фактори, як орієнтація на очікування дослідника, бажання зберегти позитивний образ у власних очах і в очах інших, прагнення сподобатися досліднику або, навпаки, продемонструвати опозиційну поведінку.

Додаткові методичні труднощі були пов'язані з використанням особистісних опитувальників як інструментів діагностики. Відомо, що стандартизовані опитувальники типу самозвіту є досить чутливими до

можливих викривлень інформації, яку респонденти повідомляють про себе. Навіть попри те, що у вступних інструкціях підкреслюється відсутність «правильних» чи «неправильних» відповідей, багато пунктів таких опитувальників фактично передбачають варіанти, які сприймаються як більш соціально прийнятні.

У подібних ситуаціях у підлітків може виникати спокуса подавати себе у більш позитивному світлі, обираючи відповіді, що формують сприятливе враження про них. Особливо це ймовірно тоді, коли результати тестування здаються учасникам значущими. В окремих випадках можливий і протилежний ефект — прагнення продемонструвати себе більш проблемними або психологічно неблагополучними, ніж це є насправді. Водночас у психодіагностичній практиці накопичено чимало даних, які свідчать про загальну тенденцію респондентів до щирості у відповідях.

Слід також враховувати, що під час використання стандартизованих самозвітів так звана «очевидна валідність» завдань може підвищувати ймовірність свідомого викривлення відповідей. Якщо респонденти легко розпізнають, яку саме рису оцінює той чи інший пункт опитувальника, вони частіше схиляються до вибору соціально бажаних варіантів відповіді. Це спостерігається як у реальних умовах дослідження, так і в контрольованих лабораторних експериментах.

Оскільки предметом психодіагностичного аналізу виступала соціально-психологічна адаптованість особистості, цілком закономірно, що запитання відповідних опитувальників мали досить високий рівень так званої очевидної валідності. Це особливо характерно для методики визначення соціальної фрустрованості Л. І. Вассермана, де респондентам пропонуються прямі запитання щодо задоволеності різними аспектами життя, наприклад взаєминами з батьками, друзями чи близькими знайомими, власним соціальним становищем або загальною ситуацією в суспільстві. Подібна особливість притаманна і опитувальнику загального здоров’я, який містить

запитання про наявність постійної напруги, безпричинних почуттів страху або паніки, втрату впевненості у власних силах тощо.

З метою мінімізації можливих викривлень відповідей і подолання проблеми їхньої навмисної фальсифікації було застосовано низку спеціальних заходів. Передусім увага приділялася формулюванню інструкцій до тестів: вони мали мотивувати учасників відповідати максимально щиро та переконувати їх у тому, що правдиві відповіді є корисними насамперед для самих респондентів. Водночас відомо, що в окремих ситуаціях подібний підхід може виявлятися недостатньо ефективним, оскільки не завжди впливає на неусвідомлювану схильність досліджуваних давати соціально схвалювані відповіді.

Окрему увагу було приділено контролю можливого впливу дослідника на перебіг експериментальної ситуації. Йдеться про стійкі поведінкові тенденції дослідника, які можуть несвідомо впливати на організацію та результати дослідження. Зрозуміло, що повністю усунути вплив особистості експериментатора практично неможливо, тому цей фактор було враховано під час опису умов проведення дослідження. Для мінімізації його впливу процедура дослідницької роботи була максимально стандартизована та об’єктивована.

Передусім це стосувалося організації тестування учасників вибірки, а також процедур фіксації й обробки отриманих результатів. З метою впорядкування процесу психодіагностики було підготовлено уніфіковані тестові зошити, які заповнювали всі респонденти. Для запобігання можливому спотворенню результатів і зменшення впливу суб’єктивного ставлення дослідника (оскільки особисте знайомство з деякими учасниками, а також індивідуальні симпатії чи антипатії можуть впливати на оцінювання їхніх здібностей і рис характеру) кожному респондентові надавався індивідуальний шифр. Цей код зазначався на титульній сторінці тестового зошита, і в подальшій обробці та інтерпретації результатів використовувалося лише зашифроване позначення учасника.

Усі результати психодіагностики кожного досліджуваного у скороченій формі фіксувалися в індивідуальній діагностичній картці, позначеній відповідним шифром. Така картка була спеціально розроблена з урахуванням завдань і структури емпіричного дослідження.

Під час планування дослідницької роботи також були враховані типові артефакти, які можуть виникати в умовах кореляційних досліджень. Відомо, що однією з основних причин появи подібних спотворень у багатовимірному психологічному тестуванні є фактор реального часу: вимірювання різних показників здійснюються не одночасно, що може зумовлювати появу низки додаткових ефектів, які потенційно впливають на результати.

Одним із найбільш значущих у цьому контексті є ефект послідовності. Його сутність полягає в тому, що виконання одного тестового завдання може позначатися на результатах наступних. Особливо це стосується процедур оцінювання креативності. З одного боку, продуктивність виконання творчих завдань значною мірою залежить від емоційного стану учасника дослідження та загальної атмосфери тестування. Не виключено, що відповіді на запитання особистісних опитувальників здатні викликати певні психологічні чи фізіологічні реакції, які згодом впливатимуть на ефективність творчої діяльності.

З іншого боку, виконання творчих тестів саме по собі може змінювати подальшу пізнавальну активність досліджуваного. Так, у низці досліджень було встановлено, що попереднє виконання тесту креативності Торренса здатне знижувати результативність розв’язання інтелектуальних задач. Це дає підстави припускати, що творчі вправи можуть впливати не лише на психоемоційний стан учасників, але й на характер їхніх відповідей у подальших стандартизованих опитувальниках.

Окрім цього, враховувалася можливість виникнення ефекту фонових впливів та природних змін стану досліджуваних, що проявляються у неконтрольованій динаміці їхнього психоемоційного стану під час виконання

завдань. Також потенційний вплив могла мати взаємодія самої процедури тестування з особливостями групового складу.

З метою мінімізації впливу часових чинників всі діагностичні процедури проводилися протягом одного сеансу. Для контролю ефектів послідовності та перенесення результатів було застосовано метод контрбалансування, що передбачав зміну порядку проведення тестових методик у різних групах респондентів.

Завдяки такій організації дослідження вдалося зменшити вплив часових інтервалів між окремими вимірюваннями, що дозволяє розглядати фактор часу як несуттєвий для інтерпретації отриманих результатів.

Ще одним важливим аспектом забезпечення об’єктивності дослідницької процедури стало формування груп учасників відповідно до рівня розвитку їхніх творчих здібностей. При цьому віднесення респондентів до певної групи здійснювалося на основі комплексного підходу. Під час класифікації враховувалися результати всіх проведених тестових вимірювань креативності, дані спостережень, а також рівень реальних досягнень особистості у відповідних видах діяльності.

Таким чином, спеціальна організація діагностики індивідуально-психологічних рис особистостей креативності підлітків забезпечує мінімізацію впливу на проведене дослідження відомих соціально-психологічних чинників: особливостей тестової ситуації, особистості досліджуваного та дослідника.

2.3. Діагностичні інструменти дослідження креативних здібностей

На початковому етапі дослідження основним завданням було розроблення процедури та підбір методичних засобів для виявлення рівня креативності підлітків. З цією метою було відібрано низку

психодіагностичних методик, спрямованих на оцінювання креативних здібностей.

Одним із основних інструментів став тест вербальної креативності RAT, розроблений С. Медником. Методика ґрунтується на авторській концепції креативності, відповідно до якої творчий процес поєднує як конвергентні, так і дивергентні компоненти мислення. На думку С. Медника, рівень креативності процесу розв'язання проблеми зростає тоді, коли її елементи походять із максимально віддалених смислових сфер. У такому випадку дивергентне мислення фактично проявляється через актуалізацію віддалених ділянок семантичного простору. Водночас просте поєднання різних елементів ще не гарантує творчого результату, оскільки синтез може залишатися тривіальним. Наприклад, поєднання ознак людини та коня легко викликає усталений образ кентавра, а не створює новий, нестандартний образ людини з кінською головою. Таким чином, справді творче рішення відрізняється від шаблонного тим, що передбачає подолання стереотипів на завершальному етапі мисленнєвого синтезу, а також пов'язане з широтою асоціативного поля.

Відповідно до запропонованої моделі, у тесті віддалених асоціацій респонденту пропонують три слова, які належать до різних, максимально віддалених асоціативних сфер. Завдання досліджуваного полягає у знаходженні такого слова, яке має змістовий зв'язок із кожним із трьох поданих стимулів. Конструкція тесту передбачає, що для кожної тріади слів існує найбільш поширена, стереотипна відповідь. Наприклад, для набору слів «колір», «заєць», «цукор» типовою відповіддю є слово «білий», а для тріади «поїзд», «купувати», «паперовий» — слово «квиток». Відповідно, рівень оригінальності відповіді визначається ступенем її відхилення від усталеного варіанта.

Оскільки кожна культура має власні асоціативні стереотипи, визначення типових та оригінальних відповідей повинно здійснюватися окремо для конкретної вибірки досліджуваних. У нашому дослідженні використовувався

адаптований варіант тесту С. Медника. Адаптація методики була здійснена на вибірці старшокласників (Л. Г. Алексєєва, Т. В. Галкіна).

Під час обробки результатів обчислювалися такі показники:

1.Індекс продуктивності — визначався як співвідношення кількості наданих відповідей до загальної кількості завдань.

2.Індекс оригінальності — обчислювався як сума показників оригінальності окремих відповідей, поділена на загальну кількість відповідей (показник оригінальності кожної відповіді визначався як обернена величина її поширеності у вибірці).

3.Індекс унікальності відповідей — розраховувався як відношення кількості унікальних відповідей до загальної кількості отриманих відповідей.

Оскільки метою емпіричного дослідження було виявлення не лише обдарованих осіб, а й респондентів із низьким рівнем креативності, у межах методики передбачено використання двох додаткових показників для більш повної інтерпретації результатів тестування.

Одним із таких показників є індекс типовості відповідей. За способом обчислення він подібний до попереднього індикатора, однак має протилежне змістове навантаження. Цей показник визначається як співвідношення кількості стандартних, шаблонних відповідей до загальної кількості наданих відповідей.

Показник типовості вважається відносно надійним, оскільки певні поширені, стереотипні варіанти відповідей, як правило, з’являються з приблизно однаковою частотою в різних вибірках і в різний час. Водночас унікальність відповіді має відносний характер: реакція, яка в одній вибірці є поодинокою, може повторитися в іншій і втратити свою унікальність. Подібні випадки неодноразово спостерігалися під час тестування учнівських та студентських груп у процесі діагностики творчих здібностей.

Ще одним показником є індекс пластичності, який узагальнює попередні два індикатори. Він визначається як різниця між показниками унікальності та типовості відповідей.

У нашому дослідженні саме індекс пластичності разом з індексом оригінальності розглядалися як ключові критерії для оцінювання рівня сформованості креативних здібностей.

Методика «Завершення малюнків» є модифікованим варіантом субтесту *Complete Figures*, що входить до батареї тестів креативного мислення Е. П. Торренса (*Torrance Tests of Creative Thinking*). Тести Торренса належать до найбільш відомих і широко застосовуваних у світовій психологічній практиці інструментів дослідження креативних здібностей. Концептуальні засади креативності, на яких ґрунтується ця тестова система, були детально розглянуті у попередньому розділі роботи.

Фігурний тест Торренса було створено у 1966 році. Його переклад, адаптацію та стандартизацію на вітчизняних вибірках здійснили Н. Б. Шумакова, Е. І. Щебланова та Н. П. Щерба. Подальші дослідження, спрямовані на адаптацію цієї методики, були проведені О. Тунік, у результаті чого була сформована модифікована батарея тестів для діагностики креативності.

У межах цієї методики респондентам пропонується спеціальний бланк, на якому зображено 10 так званих «незавершених малюнків» — тестових стимулів у вигляді хаотичних фігурних ліній. Завдання досліджуваного полягає у завершенні кожного зображення, тобто необхідно домалювати додаткові елементи таким чином, щоб початкові лінії перетворилися на осмислену картинку або сюжет.

Після завершення малюнків учасник має дати назву кожному з них. При цьому наголошується на необхідності проявляти уяву, створювати оригінальні зображення, які вирізнятимуться від робіт інших учасників, робити їх цікавими та доповнювати новими ідеями.

Другий субтест фігурної (невербальної) батареї має низку практичних переваг. Він відзначається компактністю та простотою у підготовці стимульного матеріалу, не потребує значних часових витрат під час проведення тестування та подальшої обробки результатів. Крім того, методика

може застосовуватися як в індивідуальному, так і в груповому форматі. Завдання тесту є доступними й цікавими для респондентів різного віку, що сприяє формуванню позитивної мотивації під час виконання тестових завдань.

У ході емпіричного дослідження було використано такі показники для оцінювання результатів:

1.Індекс оригінальності — визначався як сума показників оригінальності окремих відповідей, поділена на загальну кількість відповідей. Показник оригінальності кожної відповіді обчислювався як обернена величина частоти її появи у вибірці.

2.Індекс унікальності — обчислювався як співвідношення кількості унікальних відповідей до загальної кількості отриманих відповідей.

3.Індекс типовості — визначався як відношення кількості стандартних або шаблонних відповідей до загальної кількості відповідей.

4.Індекс пластичності — розраховувався як різниця між показниками унікальності та типовості відповідей.

5.Індекс розробленості — визначався як середнє арифметичне показників деталізації кожного створеного малюнка. Під час оцінювання складності та опрацьованості зображення додаткові бали нараховувалися за кожну значущу деталь або ідею, що доповнювала вихідну стимульну фігуру.

6.Оригінальність назви малюнка — обчислювалася як середнє арифметичне від суми балів, отриманих за назви всіх малюнків. Оцінювання здійснювалося за такою шкалою:

-0 балів — назва відсутня;

-1 бал — назва складається з одного слова;

- 2 бали — назва представлена словосполученням або кількома словами, що безпосередньо описують зображення;

- 3 бали — образна назва, яка передає ширший зміст або приховану ідею, що виходить за межі безпосередньо зображеного на малюнку.

Цей критерій оцінки креативних здібностей описується у тесті дивергентного мислення, який входить до складу модифікованих креативних

тестів Вільямса, розроблених О. Тунік. Саме цей показник і метод його інтерпретації виявилися ефективними на практиці і були адаптовані нами для використання у подібних малюнкових тестах.

Тест «Завершення малюнків» спрямований на оцінку невербальної креативності. У класичному варіанті аналізу назви, що придумували учасники, не враховувалися й використовувалися лише як допоміжний інструмент для розуміння змісту малюнка. Проте часто респонденти створюють надзвичайно яскраві й оригінальні назви, які надають більш глибокого значення навіть банальним зображенням стимулів. Показник «Оригінальність назви малюнка» дозволяє врахувати такі прояви креативності, що значно розширює діапазон методики для виявлення різних аспектів творчої обдарованості.

Об’єднання результатів двох різних тестів креативності у єдину систему вимірювання дозволяє проводити комплексний аналіз та легко порівнювати аналогічні показники вербальних і невербальних тестів. Це спрощує інтерпретацію отриманих даних і дає змогу точніше визначати ступінь і специфіку розвитку творчих здібностей кожного учасника.

Досвід попереднього застосування тестів показав, що в груповому форматі діагностики швидкість виконання завдань у різних учасників відрізняється, деякі підлітки завершують вправи значно швидше за інших. У таких випадках ми пропонували їм додаткові завдання з тієї ж групи тестів творчого мислення. Це рішення має кілька переваг:

1.Додаткові завдання дозволяють відмітити тих респондентів, які працюють найшвидше, що корисно при оцінці та порівнянні протоколів, зокрема показників розробленості та складності малюнків.

2.Зайнятість «найшвидших» учасників залишковим часом тестування запобігає нудьзі та впливу на інших респондентів.

3.Додаткові вправи, хоч і менш складні, також є формою тестів креативності, тому їх результати часто надають додаткову інформацію для віднесення учасника до групи висококреативних або низькокреативних осіб.

У якості додаткових вправ застосовувалися два відомих завдання з тесту креативності Дж. Гілфорда:

1.Тест «Незвичайне використання». Стимульним матеріалом виступали звичні предмети — канцелярська скріпка, коробка сірників, автомобільні шини. Учасникам пропонувалося запропонувати якомога більше нестандартних способів використання цих предметів і зафіксувати їх на бланку.

2.Тест «Складання фраз». Досліджуваним потрібно було створити якомога більше змістовних фраз, де слова починалися з літер Б… У… Л… Б… Під час оцінювання фіксувалася загальна кількість релевантних відповідей.

Таким чином, застосовані діагностичні інструменти та критерії оцінки креативних здібностей дозволяють отримати 12 кількісних показників, що забезпечують детальну й точну характеристику рівня розвитку та структури креативності кожного учасника. Всі модифікації стандартних процедур діагностики та обробки результатів були обґрунтовані багаторічним досвідом використання тестів у рамках освітнього моніторингу творчих здібностей і спрямовані на підвищення методичної точності та ефективності вимірювань.

2.4. Методики визначення характеристик соціально-психологічної адаптованості підлітків

Вибір психометричних методів для оцінки соціально-психологічної адаптованості підлітків здійснювався за аналогічними критеріями, що й підбір інструментів для визначення креативних здібностей: високий рівень тестової надійності, компактність процедури проведення та обробки результатів, однозначність інтерпретації даних, а також можливість отримання широкого спектра показників.

Додатково враховувалися відповідність методики меті дослідження, її адекватність для вікової групи учасників, а також відсутність аналогічних досліджень з використанням цих інструментів іншими авторами.

У результаті для діагностики були обрані такі методики:

-Опитувальник соціально-психологічної адаптації Роджерса–Даймонда – це особистісний інструмент, який призначений для вивчення рис соціально-психологічної адаптації та пов'язаних з ними особистісних характеристик. Модель, закладена в основу опитувальника, розглядає особистість як суб'єкта власного розвитку, здатного відповідати за власну поведінку та встановлювати відносини з соціальним оточенням.

-Шкала соціально-психологічної адаптованості (СПА) була розроблена К. Роджерсом та М. Даймонд у 1954 році. Методика включає 101 твердження, сформульоване в третій особі однини без використання займенників, що, ймовірно, було зроблено з метою зменшення впливу прямого ототожнення: досліджувані не співвідносять твердження безпосередньо зі своєю особистістю. Такий прийом також слугує одним із способів мінімізації ефекту соціально бажаних відповідей.

У вітчизняній психологічній практиці вже накопичено значний досвід застосування опитувальника СПА, існують кілька адаптацій методики, зокрема роботи А. К. Осницького та Т. В. Снєгірьової. Адаптований варіант методики пройшов апробацію на різних вибірках – учнів, студентів вищих навчальних закладів і дорослих.

За допомогою шкали досліджувалися:

- особливості формування самосвідомості підлітків у процесі адаптації до нових умов колективу та навчання;

- вивчалися емоційне самопочуття школярів для оцінки шкільної адаптації або дезадаптації;

- аналізувалися емоційно-поведінкові порушення у дітей із труднощами соціальної адаптації (Т. В. Снєгірьова, В. А. Мурзенко, О. П. Яніке та ін.). Досвід використання методики показує, що її можна застосовувати

колективно для осіб віком від 12–13 років. Шкала СПА дозволяє визначати не лише рівень адаптації або дезадаптації, а й особливості самопредставлення, його трансформації у різні вікові періоди та в критичних ситуаціях.

Із 101 висловлювання опитувальника:

41 оцінює соціально-психологічну адаптованість (включаючи особистісну зрілість, почуття власної гідності, повагу до інших, відкритість, здатність усвідомлювати свої проблеми й прагнення їх розв'язувати);

41 – дезадаптованість (неприйняття себе та інших, наявність захисних бар'єрів при аналізі особистого досвіду, удаване вирішення проблем на суб'єктивному рівні, психічна негнучкість);

19 висловлювань нейтральні, серед яких присутня контрольна шкала, відома як «шкала брехні».

Методика передбачає 7-бальну шкалу відповідей. Проте залишається відкритим питання щодо доцільності такого рівня деталізації, адже учасникам іноді важко відрізнити, наприклад, варіанти «2 – сумніваюся, що це відноситься до мене» і «3 – не зважуюся віднести до себе».

Середній показник соціально-психологічної адаптованості варіює від 39 до 44 балів. Високі значення свідчать про специфіку реагування на соціальні відносини та компенсаторні механізми у ставленні до себе й оточення. Низькі бали можуть відображати як адекватну реакцію на труднощі в діяльності чи міжособистісних стосунках, так і суб'єктивні переживання.

Всі твердження згруповані за шістьма факторами, що відповідають критеріям адаптованості–дезадаптованості. Кожна шкала має два полюси:

1.«Самоприйняття» – оцінює ставлення до себе. Позитивний полюс включає схвалення себе, довіру та позитивну самооцінку; негативний – низьку самооцінку та готовність до самозвинувачення.

2.«Прийняття інших» – відображає ставлення до соціального оточення. Позитивний полюс – прийняття людей та очікування позитивного ставлення до себе; негативний – роздратування та негативне ставлення до інших.

3.«Емоційний комфорт» – показує характер домінуючих емоцій. Позитивний полюс – перевага позитивних емоцій, відчуття благополуччя, оптимізм; негативний – наявність тривожності, апатії, виразних негативних станів.

4.«Інтернальність» – високі бали свідчать про усвідомлення відповідальності за власні дії, низькі – орієнтацію на підтримку ззовні та пасивність у вирішенні життєвих завдань.

5.«Прагнення до домінування» – оцінює схильність до домінування в міжособистісних стосунках. Високі показники вказують на бажання переважати інших, низькі – на підпорядкування та залежність.

6.«Відхід від проблем» – відображає тенденцію уникати труднощів та ухилятися від вирішення проблем.

Авторами виділені також шість інтеґральних показників: «Адаптація», «Прийняття інших», «Інтернальність», «Самоприйняття», «Емоційна комфортність», «Прагнення до домінування». Кожний із них розраховується за індивідуальною формулою, знайденою, ймовірно, емпіричним шляхом. Інтерпретація здійснюється згідно з нормативними даними, що розраховані окремо для підлітків і дорослої вибірки.

Опитувальник Роджерса–Даймонд виявляє ступінь адаптованості–дезадаптованості в системі міжособистісних відносин і як підстави для дезадаптації припускає низку різноманітних обставин:

- низький рівень самоприйняття;
- низький рівень прийняття інших, тобто конфронтацію з ними;
- різний за природою емоційний дискомфорт;
- сильну залежність від інших, тобто екстернальність;
- прагнення до домінування.

Методика Л. І. Вассермана для оцінки соціальної фрустрованості представляє собою анкету, яка фіксує рівень незадоволеності особистості своїми соціальними досягненнями у ключових сферах життєдіяльності. Під соціальною фрустрованістю автор розуміє психічне напруження, що виникає

через відчуття невідповідності між реальними досягненнями індивіда та його очікуваннями у соціально значущих ієрархіях. Кожне суспільство в певний історичний період, залежно від економічного розвитку, соціальної орієнтації та рівня правової й моральної культури, формує специфічні можливості для соціального зростання та задоволення потреб. Суспільство «встановлює» певні шкали досягнень, а індивід, оцінюючи власні результати, відчуває ступінь задоволеності або незадоволеності. Фрустрація при цьому виникає не стільки через досягнуте, скільки через усвідомлення потенційно можливих більш високих результатів.

Анкета складається з 20 запитань, кожне з яких починається словами «Чи задоволені ви…?» і охоплює різні аспекти соціального життя. Досліджуваний обирає відповідь із п’яти варіантів, які оцінюються у балах від 0 до 4:

«цілком задоволений» – 0,

«радше задоволений» – 1,

«важко відповісти» – 2,

«радше незадоволений» – 3,

«цілком незадоволений» – 4.

Після цього підраховується середнє арифметичне значення усіх балів, що дозволяє отримати загальний індекс рівня соціальної фрустрованості. Чим вищий середній бал, тим сильніший рівень фрустрації. Автор методики також пропонує нормативну шкалу для інтерпретації результатів, що використовується як у практичній психології, так і у наукових дослідженнях у сфері психології та нейрології.

Для детальнішого аналізу всі запитання анкети були об’єднані у змістові блоки, які відображають рівень задоволеності особи у конкретних сферах життя. Окрім цього, до анкети додано ще чотири пункти, присвячені задоволеності собою – власними здібностями та досягненнями, рисами характеру та зовнішністю. Ці додаткові питання утворили окрему шкалу

«Задоволеність собою», що дозволяє розширити спектр оцінюваних показників соціальної фрустрованості.

Нижче наведено змістові блоки анкети та відповідні номери питань:

-Загальний рівень соціальної фрустрованості – питання 1–20;

-Задоволеність у сфері освіти – питання 1–6;

-Задоволеність у міжособистісних стосунках – питання 4–9;

-Задоволеність своїм соціальним статусом – питання 10–12, 17–20;

-Задоволеність суспільством – питання 12–19;

-Задоволеність собою – питання 20–24.

Опитувальник загального здоров'я – це самооцінювальний інструмент, розроблений для виявлення негрубої психологічної патології. Вперше його опублікували англійські психіатри Д. Голдберг і П. Вільямс у 1972 році. Методика призначена для оцінки психологічного благополуччя, емоційної стабільності та рівня дистресу особистості. GHQ створювався як скринінговий тест для раннього виявлення психічних розладів у пацієнтів амбулаторних клінік, тому його метою є не клінічна діагностика, а консультативна оцінка, зосереджена на «тріщинах» у нормальному функціонуванні особистості.

Опитувальник охоплює два основні класи явищ: нездатність підтримувати нормальне функціонування та появу нових дистресових проявів. Методика широко використовується у психологічних та психіатричних дослідженнях і перекладена щонайменше 38 мовами.

Існують скорочені версії оригінального 60-питального опитувальника: 30-, 28- та 12-питальні форми. Крос-культурні дослідження показують, що при застосуванні скорочених версій необхідно перевіряти їх валідність на популяціях, відмінних від тієї, на якій була проведена валідація оригінального опитувальника.

Наприклад, при порівнянні 60- та 28-питальної версій GHQ на вибірці турецьких емігрантів (Дж. Стюарт, С. Клімідіс та ін.) загальна факторна структура опитувальника зберігалася, однак конфігурації симптомів, що формують окремі фактори, значно відрізнялися від стандартних.

Отже, застосовані у дослідженні інструменти для оцінки соціально-психологічної адаптованості показали себе як надійні та валідні і придатні для вирішення аналогічних завдань. Використання описаного комплексу методик забезпечує повне та достовірне відображення ефективності соціально-психологічної адаптації особистості та її психологічного благополуччя. Після цифрової обробки результатів дослідження отримуються показники за 40 кількісними шкалами, що дозволяють відобразити багатовимірні аспекти соціально-психологічної адаптованості індивіда.

Висновки до другого розділу

При оцінці психологічних особливостей креативних осіб найбільш ефективним і етичним підходом є організація констатуючого дослідження, яке дозволяє отримати достовірні дані при відносно простому процесі проведення. Основна гіпотеза емпіричного дослідження полягає в тому, що креативні індивіди мають специфічну структуру особистості, що може сприяти проявам соціально-психологічної дезадаптації.

Підлітковий вік виступає чутливим періодом для демонстрації креативності та є оптимальним для психологічної діагностики соціально-психологічних характеристик творчих особистостей. У вивченні креативності як особистісної риси необхідно враховувати вплив соціально-психологічних чинників, таких як умови тестування, послідовність виконання завдань, можливе свідоме чи несвідоме перекручування відповідей учасниками та вплив дослідника на організацію процесу і трактування результатів.

Для кількісного визначення рівня креативних здібностей та діагностики креативності доцільно переглядати критерії креативності й застосовувати різноманітні методи оцінювання. Висновки про розвиток творчих здібностей конкретної особи є коректними лише за умови визначеної вибірки та чітко поставлених цілей дослідження. З-поміж ефективних інструментів для оцінки

основних характеристик креативності молоді слід виділити субтест «Завершення малюнків» із фігурної батареї тесту Е. П. Торренса та тест віддалених асоціацій RAT С. Медника. Використання комплексу методів, таких як соціометричне дослідження, опитувальник соціально-психологічної адаптації Роджерса–Даймонд, методика Л. І. Вассермана для визначення рівня соціальної фрустрованості та скорочена версія опитувальника загального здоров'я, забезпечує достатньо повну інформацію про соціально-психологічну адаптованість особистості та дозволяє сформувати об'єктивну картину її психологічного благополуччя.

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ

3.1. Кореляційний аналіз даних вибірки

Нами був проведений структурний аналіз даних вибірки, метою якого, насамперед, був пошук закономірностей між проявами креативних рис і виміряних нами особистісних характеристик. У даній вибірці наявні досить специфічні лінійні зв'язки, які дозволяють нам зробити низку висновків щодо особистісного статусу креативних підлітків.

Таблиця 3.1

Значущі коефіцієнти кореляції між шкалою «Прийняття інших» тесту СПА та показниками креативних здібностей

Шкали опитувальника СПА	Прийняття інших	Неприйняття інших	Інтеґрований показник «Прийняття інших»
Тест віддалених асоціацій Медника			
Індекс оригінальності	_	0,161 p = 0,031	- 0,150 p = 0,045
Індекс унікальності	_	0,189 p = 0,012	- 0,151 p = 0,044
Індекс типовості	_	- 0,145 p = 0,052	0,148 p = 0,048
Індекс пластичності	_	0,173 p = 0,021	- 0,157 p = 0,036
Тест складання фраз	- 0,185 p = 0,037	0,168 p = 0,058	- 0,22 p = 0,023
Інтеґрал. показник «Оригінальність»	_	0,151 p = 0,040	- 0,150 p = 0,042
Інтеґрал. показник «Оригінальність + Пластичність»	_	0,158 p = 0,032	- 0,149 p = 0,044

Було виявлено чисельні та статистично значущі кореляційні зв'язки між результатами творчих тестів та показником «Прийняття інших» із

опитувальника СПА, що дозволяє припускати існування взаємозалежності між цими змінними.

Варто відзначити, що жоден із показників тесту «Завершення малюнків» не продемонстрував значущого кореляційного зв'язку з цими характеристиками. Така ситуація пояснюється відмінностями між вербальною та невербальною креативністю.

Аналіз структури кореляцій показує, що високий рівень креативності пов'язаний насамперед із меншою схильністю до прийняття інших людей. Цей показник не лише переважає свій протилежний полюс за наявністю значущих коефіцієнтів кореляції, а й у більшості випадків демонструє вищу статистичну значущість порівняно з інтегральним значенням шкали.

Таким чином, креативні підлітки проявляють більшу критичність до оточення, можуть відчувати певну ворожість щодо навколишнього середовища. Вони менш відкриті до інших людей, схильні до стриманості та замкнутості, тримаються осторонь і зосереджені на власних інтересах. Одночасно вони обережно ставляться до думки інших і можуть насторожено реагувати навіть на необґрунтовану доброзичливість оточуючих.

Дослідники підкреслюють необхідність виховання у високообдарованих дітей терпимості та доброзичливого ставлення до однолітків із менш вираженими здібностями; сімейне середовище має сприяти формуванню вміння приймати інших. Ігнорування цього аспекту може призводити до розчарування, образливості та схильності до мізантропії у творчо обдарованих осіб.

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують припущення про підвищений ризик психологічного неблагополуччя серед творчо обдарованих підлітків: для них характерне критичне ставлення до людей, роздратування у взаємодії та очікування негативної реакції від оточуючих.

Крім того, значна частина кореляційної матриці демонструє статистично значущі зв'язки між рівнем креативних здібностей та параметром «Домінантність–Керованість» у структурі особистості.

Таблиця 3.2

Значущі коефіцієнти кореляції між шкалою «Прагнення до домінування» тесту СПА та показниками креативних здібностей

Шкали опитувальника СПА	Домінантність	Керованість	«Прагнення до домінування»
Тест «Завершення малюнків»			
Індекс розробленості	_	- 0,178 p = 0,017	0,153 p = 0,038
Тест віддалених асоціацій Медника			
Кількість відповідей	0,173 p = 0,021	_	_
Індекс оригінальності	0,262 p = 0,000	_	0,207 p = 0,007
Індекс унікальності	0,266 p = 0,000	_	0,238 p = 0,003
Індекс типовості	- 0,213 p = 0,006	_	- 0,189 p = 0,012
Індекс пластичності	0,248 p = 0,001	_	0,221 p = 0,005
Інтеґрал. показник «Оригінальність»	0,220 p = 0,004	_	0,193 0,010
Інтеґрал. показник «Оригінальність + Пластичність»	0,188 p = 0,012	_	0,195 p = 0,009

Слід зазначити, що більшість кореляційних коефіцієнтів мають дуже високий рівень достовірності (від 0,000 до 0,010), що свідчить про суттєву силу встановленої залежності. Спостерігається така тенденція: чим вищі результати тесту на креативність (тест С. Медника), тим сильніше проявляється прагнення підлітка до домінування у міжособистісних стосунках.

Високі значення шкали домінування у креативних дітей відображають схильність контролювати інших, відчувати власну перевагу та впливати на оточення (згідно із змістом питань опитувальника СПА). Такі підлітки

зазвичай виступають лідерами, діють самостійно, керуючись власними переконаннями, і рідко проявляють поступливість у спілкуванні. Вони зацікавлені у досягненні успіху, цінують похвалу та прагнуть бути серед кращих у тих сферах, що для них важливі. Крім того, творчо обдаровані підлітки часто відчувають власну вищість у порівнянні з оточуючими.

Варто підкреслити, що зв'язок між домінантністю у міжособистісних стосунках та рівнем соціально-психологічної адаптованості є складним і непрямим. Надмірна домінантність у висококреативних підлітків може бути чинником соціально-психологічної дезадаптації, особливо якщо поєднується з неприйняттям інших людей.

Значення шкали «Ескапізм» демонструють негативну кореляцію з показниками творчості в тесті «Завершення малюнків»:

із індексом унікальності – (-0,158), p = 0,032;

із індексом пластичності – (-0,16), p = 0,054.

Це дозволяє припустити, що підлітки, чиї малюнки вирізняються високою унікальністю, рідше уникають проблем, не відступають перед складними ситуаціями та намагаються самостійно долати життєві труднощі. Слід зауважити, що здатність реально вирішувати проблеми є віковим новоутворенням, що відображає зростання адаптивності людини у міру накопичення життєвого досвіду. У підлітковому віці активно формується навичка подолання труднощів, значною мірою під впливом авторитетних дорослих.

Нагадаємо, що опитувальник Роджерса–Даймонд оцінює рівень адаптованості–дезадаптованості в міжособистісних стосунках, вбачаючи причини дезадаптації у таких факторах: низький рівень самоприйняття, недостатнє прийняття інших (конфронтація), емоційний дискомфорт різного характеру, сильна залежність від оточення (екстернальність), прагнення до домінування. Таким чином, наведені кореляції підтримують ідею про існування прямого зв'язку між креативністю та соціально-психологічною дезадаптованістю особистості.

Найбільш переконливі статистичні результати спостерігаються у зв'язках між рівнем творчих здібностей і соціальною фрустрованістю (див. табл. 3.3), що свідчить про значний взаємозв'язок між цими показниками та їхніми складовими.

Таблиця 3.3.

Значущі коефіцієнти кореляції між шкалами опитувальника соціальної фрустрованості Л. Вассермана та показниками креативних здібностей

Змістові шкали методики соціальної фрустрованості	Загальна соціальна фрустрованість	Задоволеність освітою	Задоволеність у спілкуванні з оточуючими	Задоволеність своїм соціальним статусом	Задоволеність світом взагалі
Тест «Завершення малюнків»					
Індекс оригінальності	- 0,236 p = 0,003	- 0,194 p = 0,009	- 0,140 p = 0,055	- 0,271 p = 0,000	- 0,206 p = 0,006
Індекс унікальності	- 0,184 p = 0,012	- 0,146 p = 0,045	-0,126 p = 0,084	-0,203 p = 0,007	_
Індекс типовості	0,240 p = 0,003	0,186 p = 0,012	0,149 p = 0,041	0,272 p = 0,000	0,224 p = 0,004
Індекс пластичності	- 0,25 p = 0,003	- 0,181 p = 0,014	- 0,151 p = 0,039	- 0,260 p = 0,000	- 0,185 p = 0,012
Індекс розробленості	_	_	_	- 0,132 p = 0,070	_
Оригінальність у назві малюнків	_	_	_	- 0,163 p = 0,030	- 0,137 p = 0,067
Тест віддалених асоціацій Медника					
Кількість відповідей	_	_	_	- 0,18 p = 0,029	- 0,199 p = 0,008
Індекс оригінальності	_	_	_	- 0,130 p = 0,078	_
Індекс унікальності	_	_	_	- 0,136 p = 0,067	_
Інтеґрал. показник «Оригінальність»	- 0,204 p = 0,007	- 0,145 p = 0,047	- 0,148 p = 0,043	- 0,264 p = 0,000	- 0,161 p = 0,028
Інтеґрал. показник «Оригінальність + Пластичність»	- 0,198 p = 0,008	- 0,136 p = 0,062	- 0,153 p = 0,036	- 0,256 p = 0,000	- 0,146 p = 0,046

Отже, підлітки з високим рівнем креативності демонструють більшу незадоволеність різними аспектами свого життя: змістом та умовами навчання, взаєминами з викладачами, друзями та близькими, соціальним становищем і загальною обстановкою в суспільстві.

Найбільш вираженою і статистично значущою ($p \leq 0{,}000$) ця незадоволеність є щодо соціального статусу: становища в суспільстві, матеріальних умов, побуту, можливості вільно розпоряджатися часом і обирати роботу, а також загального стилю життя.

Цікаво, що подібна фрустрація не проявляється у ставленні креативних підлітків до самих себе, своїх звичок, здібностей чи досягнень. Можна припустити, що високий рівень соціальної фрустрованості у креативних підлітків пов'язаний із завищеними домаганнями та більш критичним сприйняттям навколишнього світу й оточуючих.

Загальний аналіз таблиці значущих кореляцій показує, що різні особистісні характеристики по-різному співвідносяться з результатами окремих тестів на креативність. Наприклад, показники соціально-психологічної адаптованості, такі як «прийняття інших» і «домінантність», мають численні значущі зв'язки з тестом С. Медника, але не виявляють кореляції з даними тесту «Завершення малюнків». Загалом, результати кожного тесту творчості пов'язані переважно лише з його власними інтегральними показниками, хоча загалом результати тестів «Завершення малюнків» і віддалених асоціацій демонструють високий рівень значущої взаємозв'язку.

Ми не можемо остаточно пояснити цю різницю, проте припускаємо, що ефективне виконання тесту С. Медника потребує більшого словникового запасу та вищого рівня інтелекту, ніж створення малюнків, що може свідчити про втручання додаткових, не врахованих у дослідженні, змінних.

Таким чином, кореляційний аналіз показав, що креативність прямо пов'язана з низкою особистісних характеристик: неприйняттям інших, прагненням до домінування в міжособистісних стосунках та високим рівнем

соціальної фрустрованості. Водночас слід пам’ятати, що кореляція не підтверджує причинно-наслідкові зв’язки між змінними.

3.2. Особливості діагностики соціально-психологічних рис особистості за допомогою тесту «Завершення малюнків»

Завдання тесту «Завершення малюнків», розробленого Е. П. Торренсом, базуються на кількох попередніх методиках. Основою підходу є гештальт-психологічна ідея, що незавершені фігури стимулюють прагнення закінчити їх найпростішим способом. Для створення оригінальної відповіді досліджуваний має спиратися на це прагнення. Хоча всі стимульні фігури тесту різні, вони нав’язують певні стійкі образи.

Тест Торренса має типові ознаки проективних методик:

1.неоднозначність і невизначеність стимулів;

2.відсутність обмежень у виборі відповідей;

3.відсутність поділу відповідей на «правильні» чи «помилкові».

Тому психолог, обізнаний із принципами інтерпретації проективних експресивних методик, може за малюнками отримати додаткову інформацію про психофізіологічні особливості особистості. Використання тесту дозволяє оцінити рівень інтелектуального розвитку, сенситивності, гнучкості, працездатності та інтеграції, а також характер взаємодії людини з оточуючим середовищем і конкретними об’єктами.

При аналізі результатів тесту було звернено увагу підлітків на особливість, яку умовно назвали «підпорядкування товстій лінії». Це явище відрізняється від інших малюнкових методик і пов’язане зі специфікою стимульного матеріалу. Незавершені фігури тесту радше нагадують випадкові чорнильні плями, ніж чітко нанесені лінії.

При домальовуванні олівцем, як передбачає методика, продовжити товсту лінію без додаткових зусиль неможливо. Досліджувані отримують

інструкцію домальовувати малюнки та додавати лінії, орієнтуючись на оригінальність і цікавість, без конкретних технічних вказівок, тому спосіб вирішення цієї задачі залежить від індивідуального підходу.

У практиці спостерігаються два типи реакцій на товсту лінію:

1.досліджуваний ігнорує особливість, виконує малюнок простим способом, роблячи всі лінії однаковими;

2.досліджуваний докладає додаткові зусилля, використовуючи штрихування та замальовування, щоб зробити лінії власного малюнка ширшими й темнішими, наблизивши їх до вигляду стимульної товстої лінії.

Малюнки, в яких підкреслено товсту лінію стимулу, виглядають більш завершеними та гармонійними, що може відображати певні особистісні риси. Виконання малюнка значною мірою залежить від нервом'язового контролю руки і дозволяє оцінювати стійкі характеристики особистості, такі як інтенсивність, амплітуда рухів і адаптивність.

У нашому дослідженні штрихування пояснюється специфікою стимульного матеріалу, а не тривожністю чи емоційністю, як часто зазначається в літературі. Підпорядкування товстій лінії (ПТЛ) може відображати прагнення до гармонії та досконалості, яке переноситься і на міжособистісні стосунки. Особи, які докладають зусиль для узгодження малюнків зі стимулом, ймовірно проявляють акуратність, дисциплінованість та прагнення до досконалості у повсякденній поведінці.

Прояв ПТЛ оцінювався трьома балами: 1 – явне підпорядкування, 0,5 – нечітка тенденція або самодостатній стимул, 0 – ігнорування лінії. Загальний індекс ПТЛ визначався сумою балів усіх малюнків і використаний для подальшого аналізу вибірки (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Характеристики ПТЛ у дослідженій вибірці

Критерії	Значення
Середнє	2,391
Стандартна помилка	0,140
Медіана	4
Мода	0
Стандартне відхилення	2,078
Дисперсія вибірки	4,33
Ексцес	- 0,876
Асиметричність	0,539
Мінімум	0
Максимум	9

Було вивчено взаємозв'язок виразності ПТЛ у малюнках із критеріями креативності та адаптованістю. (див. табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Зв'язок ПТЛ із критеріями креативності

Тестовий показник	Значення коефіцієнту кореляції Пірсона	Відповідний р-рівень
Тест «Завершення малюнків»		
Індекс унікальності	0,140	0,039
Індекс розробленості	0,276	0,000
Оригінальність назви малюнка	0,132	0,059
Тест віддалених асоціацій С. Медника		
Індекс унікальності	0,125	0,071

Найпотужніший із виявлених зв'язків спостерігається між показником підпорядкування товстій лінії (ПТЛ) та індексом розробленості, що є цілком закономірним і логічно пояснюється методикою обчислення кількісних критеріїв тесту «Завершення малюнків». Визначення індексу розробленості передбачає додавання балів за кожну значущу деталь, що доповнює вихідну

стимульну фігуру, включаючи спеціальне штрихування. Таким чином, у разі наявності підпорядкування товстій лінії нарахування балів здійснюється одночасно за обома індексами, що й обумовлює отриману кореляцію.

Окремо слід зазначити цікавий взаємозв'язок індексу ПТЛ із показниками соціально-психологічної адаптованості (див. табл. 3.6). Виразність підпорядкування товстій лінії корелює зі схильністю до домінування у міжособистісних стосунках. Досліджувані, які домальовують товсту лінію відповідно до стимулу, проявляють тенденцію до контролю над іншими, відчувають власну перевагу, діють автономно та не піддаються впливу оточуючих. Вони рідко йдуть на поступки, демонструючи незалежність і стійкість у взаєминах, не прагнучи уникати конфліктів або «пом'якшити» взаємодію з іншими.

Крім того, індекс ПТЛ виявився пов'язаним із показниками, що відображають ставлення особистості до себе, що свідчить про можливий зв'язок між прагненням до гармонізації виконання завдань і загальною самооцінкою, самовідношенням та внутрішньою дисципліною досліджуваних. Така закономірність дозволяє припускати, що специфічні особливості виконання завдань тесту «Завершення малюнків» можуть відображати як міжособистісні, так і внутрішньоособистісні риси, зокрема ті, що пов'язані з прагненням до контролю, самостійності та довершеності.

Таблиця 3.6

Зв'язки індексу ПТЛ із показниками адаптованості

Тестовий показник	Значення коефіцієнту кореляції Пірсона	Відповідний p-рівень
Опитувальник соціально-психологічної адаптації Роджерса–Даймонд		
Брехливість–відвертість	0,127	0,065
Неприйняття себе	-0,202	0,006
Інтеґральний показник «Самоприйняття»	0,183	0,014
Керованість	-0,202	0,007
Інтеґральний показник «Домінування»	0,194	0,010
Методика діагностики соціальної фрустрованості Л. Вассермана		
Задоволеність собою	0,148	0,043

Значущі кореляції між шкалами опитувальника соціально-психологічної адаптації Роджерса–Даймонд та методики соціальної фрустрованості підтверджують надійність отриманих даних.

Підлітки з високим індексом ПТЛ характеризуються позитивним самосприйняттям і стабільною самооцінкою, демонструють довіру до власних можливостей і не очікують негативного ставлення оточуючих. Шкали «Самоприйняття» та «Прагнення до домінування» показують дуже тісний кореляційний зв'язок (p = 0,000).

Результати свідчать, що високий ПТЛ не обов'язково відображає прагнення гармонізувати малюнок або підпорядкувати його стимулу; навпаки, домінантні та впевнені особистості зберігають товщину й масивність стимульної лінії, що відповідає їх психофізіологічним особливостям.

Окремі кореляції вказують на зв'язок «позитивних» адаптаційних характеристик із показником розробленості виконаних завдань (див. табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Значущі коефіцієнти кореляції між індексом розробленості малюнків та показниками адаптації

	Адаптація	Інтегральний показник «Адаптованість»	Внутрішній контроль	Емоційний комфорт	Керованість	Інтегральний показник «Потяг до домінування»
Розробленість малюнків	0,152 p = 0,040	0,136 p = 0,066	0,145 p = 0,049	0,150 p = 0,06	- 0,178 p = 0,017	0,153 p = 0,038

Розробленість малюнків розглядається як щільність опрацювання образу, кількість доповнень і деталей, що відображають здатність удосконалювати об'єкт. Вона наближає цей критерій творчості до поняття інтелекту як адаптивної особистісної характеристики («вторинної

креативності» за А. Маслоу), оскільки проявляється в умінні перетворювати ідею у конкретний об’єкт. Аналіз показав, що учасники, які детально розроблюють свої малюнки, характеризуються високим внутрішнім контролем, емоційним комфортом, прагненням до домінування у міжособистісних стосунках та загальною соціально-психологічною адаптованістю. Висока розробленість малюнків свідчить про психологічне благополуччя, а низькі показники можуть вказувати на потенційні проблеми. Отримані результати відповідають принципам інтерпретації проективних малюнків, згідно з якими високий формальний рівень малюнків корелює з розвиненим мисленням, багатогранністю, прямотою та прагненням досягати власних цілей.

З огляду на проведений аналіз можна сформулювати такі висновки:

-Тест «Завершення малюнків» володіє усіма ознаками проективної методики і, окрім оцінки креативних здібностей, дає можливість досліджувати певний спектр соціально-психологічних рис особистості.

-Ця діагностична можливість реалізується через традиційні методи інтерпретації експресивних проективних тестів, однак оцінка специфічних особливостей виконання малюнків учасниками відрізняється від загальноприйнятої, оскільки вони визначаються особливостями вихідних стимулів, а не довільними рішеннями досліджуваних.

-Підпорядкування товстій лінії відображає реакцію підлітка на характеристики стимульного матеріалу і може проявлятися у різному ступені; нами розроблено чіткі та зрозумілі критерії для його кількісної оцінки.

-Ступінь виразності підпорядкування товстій лінії корелює з показниками унікальності та вербальної оригінальності у тестах на креативність.

-Активне підпорядкування товстій лінії у малюнках також пов’язане з певними особистісними проявами, зокрема з прагненням до домінування у міжособистісних стосунках та позитивною самооцінкою.

-Підлітки, які детально розроблюють свої малюнки, характеризуються високим внутрішнім контролем, емоційною стабільністю, прагненням до домінування у взаємодії з іншими людьми та загальною соціально-психологічною адаптованістю.

Таким чином, оцінка соціально-психологічних характеристик за допомогою тесту «Завершення малюнків» забезпечується через показники підпорядкування товстій лінії та розробленості малюнків. Ці аспекти виконання тесту можуть виступати індикаторами адаптаційного потенціалу особистості та сприяти її ефективній соціально-психологічній адаптації.

3.3. Методичні рекомендації з розвитку креативних здібностей у підлітковому віці

Розвиток креативних здібностей у підлітків є важливим аспектом формування особистості, що здатна ефективно вирішувати нові задачі, адаптуватися до змін та проявляти соціально-психологічну компетентність. На основі проведених досліджень та аналізу літератури пропонується низка методичних рекомендацій, спрямованих на стимулювання творчого мислення та розвиток адаптивних соціально-психологічних навичок.

1. Організація сприятливого середовища для творчості

- Створювати умови для експериментування та самостійного пошуку рішень, де помилки розглядаються як частина процесу навчання.

- Забезпечувати психологічну підтримку та позитивне підкріплення ініціативи підлітка.

- Використовувати різноманітні форми діяльності: групові проєкти, індивідуальні завдання, ігрові та інтерактивні методики.

2. Використання спеціалізованих творчих вправ

- Застосовувати методики розвитку креативності, такі як «Завершення малюнків» Е. П. Торренса, тест віддалених асоціацій RAT С. Медника, вправи на генерацію альтернативних рішень.

- Під час виконання завдань заохочувати нестандартні підходи та оригінальні рішення, приділяючи увагу процесу мислення, а не лише кінцевому результату.

- Поєднувати вербальні та невербальні вправи, що дозволяє розвивати як образне, так і логічне мислення.

3. Формування соціально-психологічних навичок

- Сприяти розвитку емпатії, прийняття інших і командної взаємодії через колективні творчі проєкти.

- Акцентувати увагу на внутрішньому контролі, відповідальності за власні дії та рефлексії щодо прийнятих рішень.

- Розвивати здатність до конструктивного спілкування та подолання конфліктних ситуацій, що підвищує соціальну адаптованість креативних підлітків.

4. Інтеграція творчих завдань у навчальний процес

- Включати творчі завдання до стандартних предметів для стимулювання нестандартного мислення у різних сферах знань.

- Використовувати міждисциплінарні підходи, де підлітки аналізують проблеми з різних точок зору та шукають альтернативні шляхи їх вирішення.

- Заохочувати самостійне дослідження, проєктну діяльність та застосування креативних рішень у реальному житті.

5. Індивідуалізація підходу

- Враховувати індивідуальні особливості підлітка: рівень креативності, інтереси, соціальні навички та психологічний стан.

- Застосовувати різні форми зворотного зв’язку: словесне схвалення, демонстрацію результатів, обговорення процесу роботи.

- Стимулювати розвиток «вторинної креативності» (здатності удосконалювати об’єкти та перетворювати ідеї на конкретні продукти), що сприяє підвищенню впевненості та самореалізації.

6. Використання самостійних і групових рефлексивних практик

- Впроваджувати вправи на аналіз власної діяльності та оцінку виконаних творчих завдань.

- Заохочувати обговорення результатів у групі, що допомагає розвивати соціальну чутливість та здатність до взаємодії.

- Використовувати методи самоконтролю та планування, що допомагають підліткам навчитися поєднувати креативність з ефективною організацією діяльності.

Отже, систематичне використання зазначених методичних підходів сприяє формуванню високого рівня креативних здібностей, соціально-психологічної адаптованості та позитивного ставлення підлітків до навчання, оточуючих та власної діяльності.

Висновки до третього розділу

Результати дослідження показали, що тестові показники креативності мають тісний зв’язок із соціально-психологічною адаптованістю підлітків. Високий рівень вербальної креативності корелює з критичним ставленням до інших, стриманістю та обережністю у взаємодії, що може ускладнювати міжособистісні стосунки.

Висококреативні підлітки проявляють прагнення до домінування, самостійність у мисленні та діях, потребу у визнанні й досягненнях, а також підвищену фрустрованість через невдоволення власним становищем у суспільстві.

Окремі характеристики виконання творчих тестів – підпорядкування товстій лінії та розробленість малюнків – можуть слугувати маркерами адаптаційного потенціалу та психологічного благополуччя підлітка.

Таким чином, креативність виявляється не лише особистісною характеристикою, а й фактором, що впливає на соціально-психологічну адаптацію підлітків.

ВИСНОВКИ

1.Креативність розглядається як особистісна риса, що проявляється у здатності продукувати нові, нестандартні ідеї та творчо підходити до різних видів діяльності. Поняття креативності тотожне «творчим здібностям» і «творчій обдарованості». Креативність виступає адаптаційним ресурсом особистості підлітка, що забезпечує ефективне виконання завдань навіть у складних чи екстремальних умовах. Водночас поширене уявлення про творчу особистість як ексцентричну, емоційно нестійку та соціально непристосовану має глибокі культурно-історичні корені і пов’язане з сакралізацією феномену творчості.

2.Проблема кількісної класифікації креативних здібностей та діагностики креативності як рис особистості залишається актуальною в психології творчості. Її вирішення потребує перегляду критеріїв креативності та використання різноманітних методів оцінювання. Рівень розвитку творчих здібностей конкретного індивіда можна оцінювати лише в межах певної вибірки та при чітко визначених діагностичних цілях.

3.Дослідження підтвердило наявність прямого зв’язку креативності з низкою особистісних характеристик: неприйняттям інших, прагненням до домінування в міжособистісних стосунках та високим рівнем соціальної фрустрованості.

4.Виявлені феномени можуть спричиняти соціально-психологічну дезадаптованість підлітків. Зокрема, високий рівень фрустрованості у креативних підлітків слугує маркером психологічного неблагополуччя. Крім того, неприйняття інших, перевага зовнішнього контролю над внутрішнім і низький рівень самоприйняття можуть ускладнювати адаптацію висококреативних дітей до соціального середовища.

Окремі специфічні показники виконання тестів творчих здібностей, такі як підпорядкування товстій лінії та детальна розробленість малюнків, можуть виступати індикаторами адаптаційного потенціалу підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1.Андросян А. Активізація пізнавальної діяльності засобами музики // Професійна творчість: проблеми і пошук. Зб. наук. пр / Ред. кол. Т.І. Сущенко, В.В. Крижко, В.І. Воловик, І.Я. Зязюн. – Київ-Запоріжжя, 2009. – 220 с.

2.Артюхіна Н.В Базові складові життєтворчості особистості. Теорія і практика сучасної психології : збірник наукових праць / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2019. № 2. Т. 1. С. 10.

3.Аймедов К.В. Особливості особистості підлітків, які страждають на комп'ютерну залежність. Наука і освіта : наук.-практ. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К.Д. Ушинського. 2012. С. 9–13.

4. Біла І. М. Творчість як предмет наукового дослідження / Ірина Миколаївна Біла // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : зб. наук.праць / за ред. В. О. Моляко. – Т. 12, вип. 3. – Житомир : Вид-во ЖДУ, 2020. – С. 27–32.

5.Васьківська С.В. Технологія консультативної взаємодії // Практична психологія та соціальна робота. – 2020. - №6. – С.1-21.

6.Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2021. № 3(30).

7.Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 308 с.

8.Галецька І., Сосновський Т. Психологічне здоров'я. Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. С. 89–122.

9. Горальський А. Теорія творчості / Анджей Горальський ; пер. з пол. О. Гірного. – Львів : Каменяр, 2022. – 144 с.

10.Горностай П. П. Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу// Кроки до компетентності та інтеґрації в суспільство : наук.-метод. збірн. – К. : Контекст, 2025. – С. 44–47.

11. Гуманістична психологія: Антологія : посібник для студентів вищих навчальних закладів. У 3-х т. / за ред. Р. Трача, Г. Балла. Київ : Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2025. 279 с

12. Диса О.В. Внутрішній діалог як необхідний компонент творчого мислення // Проблеми загальної психології та педагогіки. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К. 2021. Т.ІІІ. Ч.6.С.62-66.

13. Духневич В. М. Психологічне благополуччя професіонала як умова його ефективної діяльності (на прикладі професії психолога): дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01. – К., 2023. – 197 с.

14. Зайчук В.О. Освіта та інтелектуальний потенціал суспільства: суперечності та перспективи // Практична психологія та соціальна робота. 2020. №7. С.9-8.

15. Коваленко А.Б. Психологічні особливості моделювання творчої діяльності // Вісник Харківського Національного Університету. Серія “Психологія”. 2022. №550. С.121-124.

16. Кудріна Т.С. Діалогічне спілкування як умова становлення та розвитку складних логічних операцій // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип.13. 2022. С.107-110.

17. Кульчицька О. І. Соціально-психологічні фактори формування таланту // Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. освітньо-методичний журнал. – № 1. – 2023. – С. 14–18.

18. Кутішенко В. П. Психологічний портрет творчої особистості та критерії її зрілості / Валентина Петрівна Кутішенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2025. – № 6 (30). – Ч. І. – С. 91–97.

19. Лемко Г., Косюч М. Шляхи запобігання емоційного вигорання у студентів: соціально-педагогічний аспект. Обрії. 2023. № 1 (36). С. 75–78.

20. Литвинчук Л.М. Основні підходи до вивчення проблеми наркотичної залежності. URL: http://www.appsychology.org.ua/data/jrn/v5/i16/14.pdf.

21. Максименко С. Д. Генетико-психологічні витоки розвитку і саморозвитку особистості [Електронний ресурс] / Сергій Дмитрович Максименко // Бібліотека творів професора С. Д. Максименка. – Режим доступу: http://maksymenko-psychology.org.ua/library.htm.

22. Малій Н. Ю. Основні психологічні фактории розвитку креативності і творчого мислення / Н. Ю. Малій // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2020. – Т. X, ч. 8. – С. 357–363.

23. Малімон Л. Я. До проблеми діагностики креативного потенціалу особистості / Людмила Яківна Малімон // Психологія і педагогіка професійної освіти. – Львів, 2022. – № 6. – С. 260–266.

24. Методологічні та теоретичні проблеми психології : навч. посібник / М. С. Корольчук, Ю. Л. Трофімов, В. І. Осьодло та ін. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 336 с.

25. Молодіжна політика в Україні. Висновки Команди міжнародних оглядачів Ради Європи. Видавництво Ради Європи, 2023. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Rada_EU/kn.pdf

26. Мочерний С.П. Поняття «методологія» та його структура //Психологія і суспільство. 2020. №2. С.58-82.

27. Музика О. О. Мотивація творчої активності у становленні технічно обдарованої особистості / О. О. Музика // Українська еліта та її роль у державотворенні: Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2020. – Вип. 1. – С. 276–280.

28. Овсянецька Л. П. Творчий потенціал людини: соціально-психологічна парадигма // Соціальна психологія. – 2024. – № 2. – С. 140–145.

29. Отчич С.В. Гендерні аспекти переконань щодо кохання. Psychological journal. 2022. Vol. 5. Issue 7. С. 130–144.

30. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія / Ю.Д. Гундертайло, В.О. Климчук, О.Я. Кляпець та ін. ; за ред. Т.М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2024. 320 с.

31. Пилипенко О.І. Удосконалення психолого-педагогічної соціалізації на основі асертивного підходу. Педагогічна теорія і практика : збірник наукових праць. Випуск 3. 2021. С. 34–40.

32. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : навч. посібник / В. В. Рибалка. – К. : АПН України; Ін-т педагогіки і психології професійної освіти, 2019. – 236 с.

33. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. Київ : Шкільний світ, 2021. 128 с.

34. Роменець В.А. Психологія творчості : навч. посіб. / Володимир Андрійович Роменець. – [2-ге вид., доп.]. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.

35. Ткач Р. В. Психологічні особливості, види і типи креативної обдарованості// Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2021. – Т. VII, вип. 3. – С. 309–317.

36. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: У межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2013. 376 с.

37. Ткачук С. Психологічний аналіз самостворення позитивної Я-концепції. Психологія і суспільство. 2023. С. 107–113.

38. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. пр., 2020. С. 415–525. URL: http://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/issues/.

39. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 197 с

40. Чепелєва Н.В. Діалогічність тексту та її вплив на розуміння // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. Матеріали конференції. Т.3. К., 2023. С.384.

41. Чепурна Г.Л. Перфекціонізм як чинник соціальної активності молоді. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія «Психологічні науки». Чернігів, 2023. Вип. 74. С. 172–177.

42. Швалб Ю.М. Психологічні моделі соціалізації особистості. Актуальні проблеми психології. Том 7, № 38. 2021. С. 503–517.

43. Юрченко В.М. Психологічні засади гуманізації середньої освіти: найважливіші підходи. Психологічні аспекти гуманізації освіти. Книга для вчителя / за ред. Г.О. Балла. Київ ; Рівне, 2020. С. 23–34

44. Якімчук Б. А. Образне мислення та його активізація у процесі розв'язання творчих креслярських задач // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2025. – № 6 (30). – Ч. І. – С. 325–331.

45. Янкович О.І. Розвиток технологій формування творчої особистості в педагогічній теорії та практиці України у другій половині XX – на початку XXI ст. Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія «Педагогіка, психологія і соціологія». 2018. Вип. 8(170). С. 45–52.

46. Beck U. Społeczeństwo Ryzyka. Warszawa : Wyd. Naukowe Scholar. 2004, S. 372.

47. Benbenishty D.L.R., Refaeli T. Life satisfaction and positive perceptions of the future among youth at-risk participating in Civic-National Service in Israel. Children and Youth Services Review, Volume 34, Issue 10, 2012. Pp. 2012–2017.

48. Birbal R. Cybersuicide and the adolescent population: challenges of the future? International Journal of Adolescent Medicine and Health. 2009. № 2. P. 151–159

49. Buss A.H., Perry M. The Aggression Questionnaire. Journal of Personality and Social Psychology. 1992. Vol. 63. P. 452–459.

50. Collins R. Interaction Rituals and the New Electronic Media. URL: http://sociological-eye.blogspot.com/ 2011/01/interaction-rituals-and-new-electronic.html.

51. Collins R. Entering and leaving the tunnel of violence: Microsociological dynamics of emotional entrainment in violent interactions. Current sociology. L., 2013. Vol. 61. № 2. P. 132–151.

52. Determination of quality of life in adolescents with idiopathic scoliosis subjected to conservative treatment / A.G. Aulisa et al. Scoliosis. 2010. № 21.

53. Erickson S., Feldman S., Steiner H. Defense reactions and coping strategies in normal adolescents. Child Psychiatry and Human Development. 2020. № 28. P. 45–56.

54. Hobfoll S.E., Lerman M. Personal relationships, personal attitudes, and stress resistance: mother's reactions to the child's illness. American Journal of Community Psychology. V. 16. 2019.

55. Weinstein N. What does it mean to understand a risk? Evaluating risk comprehension. Journal of the National Cancer Institute Monographs, No. 25, 2021, pp. 15–20.